

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

Əsgərli Gülər Qulu qızı

**MÖVZU: «İNFORMASIYA İQTİSADİYYATINDA RƏQABƏTLİ İNSAN
KAPİTALININ YARANMASININ TEXNİKİ VƏ TEXNOLOJİ
ŞƏRTLƏRİ»**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı:

İİM 020000

**Mühəndis iqtisadiyyatı və
idarəetmə**

İxtisasın şifri və adı:

İİM 020006

**İqtisadi fəaliyyətin riyazi və
informasiya təminatı**

Elmi rəhbər

prof. Quliyev R.A.

Magistr proqramının rəhbəri

prof. Quliyev R.A.

KAFEDRA MÜDİRİ:

akad.ABBASOV Ə.M.

BAKİ - 2015

MÜNDƏRİCAT

PLAN

REFERAT.....	3-5
GİRİŞ.....	6
FƏSİL I. İnformasiya iqtisadiyyatında kapitalın əsas xüsusiyyətləri..	7-24
1.1. İnformasiya iqtisadiyyatının konseptual əsasları.....	7-18
1.2. İnformasiya iqtisadiyyatında kapital və onun əsas xüsusiyyətləri.....	19-24
FƏSİL II. Rəqabətli insan kapitalının güclənməsinə təsir edən amillər.....	25-47
2.1. Ölkədə rəqabətli insan kapitalının güclənməsinə təsir edən təhsil sistemi və onun keyfiyyətinin artırılması yolları.....	25-42
2.2. Ölkədə rəqabətli insan kapitalının inkişaf problemləri.....	43-47
FƏSİL III. İnformasiya iqtisadiyyatında rəqabətli insan kapitalının inkişaf perspektivləri.....	48-71
3.1. Rəqabətli insan kapitalının formalaşmasının və inkişafının əsas istiqamətləri.....	48-63
3.2. Rəqabətli insan kapitalının inkişafını təmin edən texniki şərtlər.	64-71
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	72-74
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	75-76

REFERAT

Mövzunun aktuallığı: Müasir innovasiyalı iqtisadiyyatın ən aktual problemlərindən biri biliyin rolunun artması və iqtisadi artımın, tərəqqinin təmin edilməsində onun ən mühüm əhəmiyyətli resurslardan birinə, yəni intellektual kapitala çevrilməsidir. Yeni bilklər onu istifadə edən müəssisənin bazar dəyərini və rəqabətqabiliyyətliliyini yüksəltdiyi üçün bu biliyə müəssisənin strateji əhəmiyyətli ehtiyatlarından biri kimi baxmaq olar. Ona görə də son illər əmtəə və xidmətlərin istehsalında intellektual kapitalın rolu getdikcə artmaqdadır. 21-ci əsrin əvvəllərində yüksəktexnologiyalı amerika şirkətlərində intellektual kapitalın dəyəri kapitalın ümumi dəyərinin 80%-ə qədərini təşkil edirdi.

Əgər cəmiyyətin sənaye (industrial) inkişafı mərhələsində məhsulların istehsalında hələ də çox xammal, materiallar, enerji resursları, iş qüvvəsi tələb olunurdusa, artıq postindustrial və informasiya cəmiyyəti fiziki resurslardan çox, intellektual resursların, yəni biliyin istifadəsinə ehtiyac yaratmışdır ki, bu da yaradılan yeni məhsul növlərində, yeni texnologiyalarda, yeni vərdişlər, bacarıqla, istehlakçılarla yeni münasibətləri sistemində özünü təzahür etdirir, çünki müasir iqtisadiyyatda bilik inkişafın lokomotivi rolunu oynayır.

İnsan kapitalı ideyası həm iqtisadiyyatda və cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin digər sferalarında, həm insanın özündə, həm də əmək fəaliyyətinin məzmununda, onun həyata keçirilməsi ilə bağlı proseslərin məzmununda, xüsusilə də ETT-nin təsiri altında baş verən dəyişikliklərin təsiri nəticəsində genişlənmiş və inkişaf etmişdir. İnsan kapitalı haqqında təsəvvürlər cəmiyyətin inkişafı və insan haqqında elmi biliklərin genişlənməsi və inkişafı nəticəsində təkamül prosesi keçərək daha da təkmilləşmiş və inkişaf etmişdir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın əsas məqsədi informasiya iqtisadiyyatının əsas istiqamətlərinin tədqiqi, insan kapitalının yaranmasının texniki və texnoloji şərtlərinin tədqiqindən ibarətdir.

Tədqiqatın predmeti: Tədqiqatın predmeti kimi informasiya iqtisadiyyatı, rəqabətli insan kapitalı və informasiya iqtisadiyyatında rəqabətli insan kapitalının texniki və texnoloji şərtlərinin tədqiqi çıxış edir.

Tədqiqatın nəzəri əsaslarını insan kapitalı, informasiya iqtisadiyyatı sahəsində elmi klassiklərinin, müasir Qərbi iqtisadçıların əsərləri ilə yanaşı rus və Azərbaycan iqtisadçı alimlərinin tədqiqatları, həmçinin tədqiqatçının fərdi yanaşması təşkil edir. Dissertasiyanın yazılmasında informasiya iqtisadiyyatı, insan kapitalının inkişaf istiqamətləri və insan kapitalının iqtisadiyyatda rolundan geniş istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın metodoloji bazasını informatika və informasiya iqtisadiyyatı elmlərinin əsaslandığı elmi tədqiqat metodlarının geniş spektri və problemin tədqiqində elmi abstraksiya, tarixi və məntiqi əlaqə, induksiya, deduksiya, analiz və sintez metodlarından istifadə edilməklə faktlar yığılıb-ümumiləşdirilmiş, onlar arasında qanunauyğun və təsadüfi əlaqələr müəyyən edilmiş xarakterik əlamətlər aşkara çıxarılmış, həmçinin müasir inkişaf xüsusiyyətlərini və təmayüllərini izah edən bir çox xarici ölkə alimlərinin elmi mülahizələri və nəticələri təşkil edir.

Elmi yenilik: Magistr dissertasiyasının elmi yeniliyi informasiya iqtisadiyyatının formalaşması xüsusiyyətləri, informasiya iqtisadiyyatının inkişafında insan kapitalının rolu və insan kapitalının inkişaf istiqamətləri barəsində təklif və tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir.

Nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti aparılan tədqiqatın əsas nəticə və elmi müddəalarından təkliflər və tövsiyələrdən, informatika, informasiya iqtisadiyyatı, insan kapitalının inkişaf məsələlərinin həllinin həyata keçirilməsidir.

İnformasiya mənbəyi müxtəlif beynəlxalq təşkilatların dövrü nəşrləri, Azərbaycan Respublikası Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Mərkəzi Bankın, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin məlumatlarından ibarətdir.

İşin strukturu və həcmi. Aparılmış tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən ibarətdir. Girişdə işin aktuallığı, tədqiqatın istiqamətləri göstərilir və tədqiq ediləcək problemlər müəyyənləşdirilir.

Magistr dissertasiya işinin birinci fəslində informasiya iqtisadiyyatının konseptual əsasları və informasiya iqtisadiyyatında kapital və onun əsas xüsusiyyətləri geniş şəkildə tədqiq edilmişdir.

Magistr dissertasiya işinin ikinci fəslində ölkədə rəqabətli insan kapitalının güclənməsinə təsir edən təhsil sistemi və onun keyfiyyətinin artırılması yolları, ölkədə rəqabətli insan kapitalının inkişaf problemləri araşdırılmışdır.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslində isə rəqabətli insan kapitalının formalaşmasının və inkişafının əsas istiqamətləri və rəqabətli insan kapitalının inkişafını təmin edən texniki şərtlər öyrənilmişdir.

GİRİŞ

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi siyasətin səmərəliliyi, cəmiyyətin mövcud sosial-iqtisadi strukturundan, onun keyfiyyət xarakteristikalarından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. İnsan kapitalı səviyyəsi yüksək olan ölkələrdə sosial-iqtisadi islahatlar daha uğurla həyata keçirilir. İnsan fərdi və sosial varlıq olmaqla cəmiyyətin ayrılmaz bir tərkib hissəsidir. Məhz insan kapitalının səviyyəsinin yüksək olması səbəbinə görə iqtisadiyyatı ikinci Dünya müharibəsi illərində demək olar ki, məhv edilmiş Almaniya və Yaponiya çox qısa bir müddət ərzində iqtisadiyyatının əvvəlki vəziyyətini bərpa etməklə yüksək inkişaf templərinə nail oldular.

İqtisadi inkişafın sosial amilləri onun iqtisadi komponentlərindən ayrılmazdır. Bəzi iqtisadi nəzəriyyələrdə cəmiyyətin sosial problemləri iqtisadi problemlərindən ayrı şəkildə baxılır. Əvvəl iqtisadi problemlər həll edilməli, sonra sosial problemlərlə bağlı məsələlərə baxılmalıdır fikri nəinki səhv, hətta təhlükəlidir. Cəmiyyəti düşündürən sosial problemlər, mövcud sosial-iqtisadi bərabərsizliklər, əhalinin müxtəlif qrup və təbəqələri arasındakı əməkdaşlıq səviyyəsi, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması, partnyorluq prinsipinin real praktiki fəaliyyətdə həyata keçirilməsi davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsinin əsas və həlledici amilləridir.

İnsan kapitalının inkişafına müxtəlif amillər təsir göstərir. Bu amillər içərisində ölkənin təhsil sistemi ən əsas məsələdir. Təhsilin inkişafı birbaşa şəkildə insan kapitalının artmasına təsir edir. Təqdim edilən magistr dissertasiya işində informasiya iqtisadiyyatında insan kapitalının artması məsələləri öyrənilir.

FƏSİL I. İnformasiya iqtisadiyyatında kapitalın əsas xüsusiyyətləri

1.1. İnformasiya iqtisadiyyatının konseptual əsasları

İnformasiya iqtisadçı elm adamları üçün artıq yarım əsrdən çoxdur ki, böyük maraq doğurur. Hələ XX əsrin 40-cı illərində Amerika alimləri Klod Şennon (1916- 2001) və Nobert Vinner (1894-1964) tərəfindən informasiyanın kəmiyyət nəzəriyyəsi formalaşdırılmışdır. Lakin bununla belə, müasir zamanda “informasiya” anlayışına birmənalı təyinat vermək yenə də çətin olaraq qalır.

Ensiklopedik nəşrlərdə “informasiya” anlayışının latın “informati” sözündən yarandığı göstərilir. Materialist fəlsəfə nöqtəyi-nəzərindən informasiya məlumatların (*məlumatvermənin*) köməyi ilə real dünyanın təsviri kimi nəzərdən keçirilərək dəyərləndirilir.

Məlumatvermə isə informasiyanın nitq, mətn, şəkil, rəqəmsal göstərici, qrafik, cədvəl və s. təqdimatlar forması kimi səciyyələndirilir. Çağdaş zamanda informasiya çox mühüm resurs kimi bəşər cəmiyyətinin əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri hesab olunur. O, idrakımızdan asılı olmadan mövcuddur və bizim qavrayışda mütaliənin, siqnal formasında alınmanın, stimulların qarşılıqlı təsirinin nəticəsi kimi əksini tapır. İnformasiya coxtəsvirlik vəziyyətində istənilən material obyektə mövcuddur və bir obyektə digərinə qarşılıqlı hərəkət prosesi ilə oturur. Material dünyada, canlı təbiətdə, bəşər cəmiyyətində baş verən informatizasiya prosesləri demək olar ki, elmin bütün sferalarında nəzərə alınır və öyrənilir. Ayrılıqda isə informasiya özünün konseptual təyinatını “informatika” elmində tapır. Otən əsrin ortalarında kibernetikadan ayrı olaraq müstəqil elm sahəsinə çevrilən informatikanın predmetini də məhz informasiyanın yaranış metodu, qəbulu, emalı və ötürülməsi göstəriciləri xarakterizə edir.

Umumi elmi anlamda informasiya insanlar arasında, həmçinin insanlar və qurğular arasında məlumat, canlı və cansız təbiətlə siqnallar mübadiləsini əks etdirsə də, müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda onun müxtəlif təriflərinə rast gəlinir.

Tanınmış Amerika sosioloqu Manuel Kastels (1942) informasiyaya bəsit tərif verir: “İnformasiya təşkil edilən və oturulən göstəricilərdir”. Kibernetikanın banisi N.Vinner isə qeyd edir ki, “İnformasiya nə materiyadır, nə də enerjidir, informasiya elə informasiyadır”. İnfomatizasiyanın tərifi tanınmış rusiyalı filosof Arkadi Ursul (1936) da verir. Onun təbirincə “İnfomatizasiya dedikdə, sivilizasiyanın intellektual səviyyəsinin köklü yüksəlməsi və bunun əsasında insanın bütün həyat fəaliyyətinin humanist yenidənqurulması məqsədilə infomatika vasitələrinin köməyi ilə mühüm inkişaf resursu kimi informasiyaya tam malik olmağın yaradıcı prosesi başa düşülür”.

İnformasiyanın müxtəlif novləri arasında iqtisadi informasiya mühüm yer tutur. Fərqləndirici xüsusiyyəti kimi iqtisadi informasiyanı insan kollektivlərində, təşkilatlarda idarəetmə prosesləri ilə bağlılıq səciyyələndirir. İqtisadi informasiya istehsal, bolgu, mubadilə və material nemət və xidmətlərin istehlakı proseslərini müşayiət edir. Onun əhəmiyyətli hissəsi ictimai istehsalla bağlıdır ki, bu da istehsal informasiyası kimi qəbul edilir.

İnfomatika uzrə mütəxəssislər dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələri üçün ilk olaraq “informasiya cəmiyyəti” və “informasiya iqtisadiyyatı” terminlərini bir araya gətirmişlər. Bu anlayışlar isə öz növbəsində “innovasiyalı iqtisadiyyat”, “yeni iqtisadiyyat”, “acıq cəmiyyət”, “biliklər cəmiyyəti”, “biliklər iqtisadiyyatı” kimi terminlərin sinoniminə çevrilmişdir.

Bu təriflərdən və onların mahiyyətindən iki hal irəli gəlir:

1) informasiya inkişafın ən mühüm istehsal, ictimai və sosial resursuna çevrilmişdir;

2) informasiya demək olar ki, biliklər sinonimidir və ya başqa sözlə, biliklər informasiyanın özəyidir, onun mühüm hissəsidir;

3) muasir informasiya sistemləri və texnologiyaları, onların qloballaşması vahid informasiya məkanına, mədəniyyətlərin, təhsilin, biliklərin və qismən iqtisadiyyatların qloballaşmasına gətirmişdir.

İnformasiya və informasiya iqtisadiyyatı haqqında işləmələr nobel laureatları – amerika iqtisadçıları Cozef Arroru (1921), Herbert Saymon (1918-2001), Robert

Lukas (1937), Vilyam Vikri (1914-1996), Corc Akrlof (1940), Maykl Spens (1943), Cozef Stiqles (1943), Robert Merton (1944), ingilis iqtisadçıları Vilyam Luis (1915-1991), Ceyms Mirrlis (1936) və başqalarının tədqiqatlarında da mühüm yer tutmuşdur.

1994-cü ildə iqtisadiyyat sahəsində nobel mükafatı almış ABŞ iqtisadçısı Con Harsaninin (1920-2000) tədqiqatları isə o zaman iqtisad elminin nisbətən yeni sahəsi kimi intişar tapan informasiya iqtisadiyyatı üçün nəzəri təməl olmuşdur.

İnformasiya və onunla bağlı texnologiyalar UDM-in inkişaf sürətlərini müəyyən edir. Həmçinin, vətəndaş cəmiyyətinin yetkinlik dərəcəsini, inkişafını və təşəkkulunu müəyyən edir ki, bu da öz növbəsində, sosial sferanın iqtisadi artım və inkişafının sürət yüksəlişində əks olunur.

İqtisadi informasiyaya dəqiqlik, doğruluq və operativlik kimi tələblər xasdır. İnformasiyanın dəqiqliyi bütün istehlakçılar tərəfindən birmənalı qəbul olunmanı təmin edir. Doğruluq iqtisadi informasiyanın sistemin fəaliyyət effektivliyinin saxlanılmasına zəmin olur. Operativlik isə zəruri hesablamalar və dəyişən şəraitdə qərarların qəbul olunmasında informasiyanın aktuallığını əks etdirir.

İqtisadi informasiyanın təhlili səmərəli idarəetmədə qərarların qəbul edilməsinin mühüm şərti olaraq çıxış edir. Tədqiqat predmetini idarəetmənin ümumi qanunları təşkil edən kibernetika nəzəriyyəsində informasiya xarici aləmdən alınaraq idarəetmədə adapta olunan məlumatlar sistemi kimi anlaşılır. Eyni zamanda, risk amilinə rəğmən natamam informasiya şəraitində qərarların qəbul edilməsinin məxsusi nəticələri yaranır. Belə ki, gələcək heç də hər zaman bizim proqnozlarımıza uyğun inkişaf etmir. Qəbul edilmiş qərarlar çox vaxt səhv, qazanclar yetərsiz, məsrəflər isə gözlədiyimizdən artıq olur. Səhvlərin isə əvəzini ödəmək lazım gəlir. Qeyri-müəyyənlik effektiv bazara apararı yolda ciddi maneəyə çevrilir, xeyli qüvvə, vəsait, vaxt və enerji sərfinə gətirir, mal və resursların qeyri-optimal bölgüsünə səbəb olur. Buna görə də, iqtisadi informasiya sferasında onun doğru və dürüstlüyü, müfəssəlliyi xüsusi önəm daşıyır.

Beləliklə, iqtisadi informasiya sosial-iqtisadi prosesləri əks etdirən və onların idarəedilməsinə, həmçinin istehsal və qeyri-istehsal sferasında insan kollektivlərinə

xidmət göstərən məlumatlar məcmusunu ehtiva edir. İnformasiya resursu və ona daxil olan bilik və məlumatlar isə insan kapitalının tərkib hissəsi kimi onun təməlində dayanır. Bu səbəbdən də informasiya, o cümlədən də, iqtisadi informasiyanın insan kapitalı ilə birlikdə müasir cəmiyyətin və bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının inkişafının əsas amillərinə çevrildiyi əsaslandırılır.

Son bir necə ildə “yeni iqtisadiyyat”ın gəlişinin çox da uzaqda olmadığı faktı daha aydın görüntüyə gəlmişdir. Bu görüntünün təzahurləri belədir ki, “köhnə industrial qaydalar”ın yerinə informasiya texnologiyaları və internetin hərəkətə gətirdiyi yeni bir iqtisadiyyat paradigması gəlir. Yeni iqtisadiyyat informasiya kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafına əsaslanaraq dinamik, elmtutumlu olmaqla dəyişikliklərə daha çox həssaslıqla reaksiya verir. Əslində texnoloji nöqtəyindən müasir informasiya kommunikasiya texnologiyalarının geniş və hərtərəfli yayılmasını Elmi-Texniki Tərəqqinin növbəti mərhələsi kimi nəzərdən də keçirmək olardı. Lakin baş verən yeni elmi-texniki inqilabın xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o insan fəaliyyətinin bütün başlıca növləri üçün əsas olan informasiyanın istehsalı, emalı və oturulması kimi proseslərə toxunaraq informasiya sferasına müdaxilə edir. Bu isə iqtisadiyyat, siyasət, mədəniyyət sahəsində köklü sosial transformasiyalara, insanların şüurunda dəyişikliklərə, yeni postindustrial cəmiyyət tipinin – informasiya cəmiyyətinin meydana çıxmasına zəmin olur.

Tədqiqatlar əsaslandırır ki, informasiya cəmiyyətinin yaranışı Amerika iqtisadçısı Fris Maxlup (1902-1983) və yapon sosioloqu Umesao Tadaonun (1920-2010) adları ilə bağlıdır. Bu anlayış ABŞ və Yaponiyada onlar tərəfindən eyni vaxtda elmi dövriyyəyə çıxarılmış və sonradan informasiya cəmiyyəti konsepsiyası yapon sosioloqu və futroloqu Yonedzi Masuda (1905-1995), Amerika iqtisadçısı Mark Porat (1932), ingilis alimi Tom Stounyer (1929) və başqaları tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

İnformasiya cəmiyyəti anlayışı ilə yanaşı, eyni zamanda, “texnotron cəmiyyət”, “biliklər cəmiyyəti”, “postindustrial cəmiyyət”, “acıq cəmiyyət” kimi anlayışlardan da istifadə olunmuş və olunmaqdadır.

İqtisadi sistemlərin bölgüsünü texnika və texnologiyaların inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq ABŞ iqtisadçıları Con Qelbreyt (1908-2006), Saymon Kuznets (1901-1985), fransız iqtisadçısı və sosioloqu Raymon Aron (1905-1983) və tanınmış iqtisadçılar da həyata keçirmişlər. ABŞ sosioloqları Daniyel Bel (1919-2011) və Uolt Rostou (1916-2003) iqtisadi sistemlərin təsnifatına xüsusi nəzəri dəyərlər gətirərək, onları industrialaqədər, industrial və postindustrial cəmiyyətlər kimi ayırmışlar. Hal-hazırda iqtisadi sistemlərin cəmiyyət aspekti təsnifatında bu yanaşma daha geniş yayılmışdır.

İlkin iqtisadi sistem olaraq industrialaqədər cəmiyyət mərhələsini, həmçinin ənənəvi və ya aqrar adlandırmaq da olar. Bu sistemdə təsərrüfat fəaliyyətinin hasilat növləri - əkincilik, balıqçılıq, faydalı qazıntıların çıxarılması üstünlük təşkil edir və burada əsas istehsalçı insan deyil, təbiətin özü götürülür. Ona görə də, ənənəvi və ya aqrar cəmiyyətdə əhalinin əksər hissəsinin (*təxminən 90%-i*) məşğulluğu kənd təsərrüfatı sferası ilə bağlıdır və bundan irəli gələrək də onun başlıca vəzifəsi sadəcə əhalini qidalandırmaq üçün yeyinti məhsullarının istehsalı olmuşdur. Qeyd edilməlidir ki, industrialaqədər cəmiyyət üç mərhələli təsnifatı verilən iqtisadi sistemlərin ən davamlısıdır və onun tarixinin minlərlə il yaşı vardır. Bununla belə, yaşadığımız dövrdə Afrika, Latın Amerikasına və Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinin əksəriyyəti hələ də bu inkişaf mərhələsində qalmaqdadır.

Təsnifatı verilən iqtisadi sistemlərin ikinci mərhələsini təşkil edən “İndustrial cəmiyyət” termini ilk dəfə fransız filosofu Sen-Simonun (1760-1815) əsərlərində səslənmişdir. İndustrial cəmiyyətdə zəruri malları istehsal etmək üçün bütün qüvvələr sənaye istehsalına yönəldilmişdir. Bu cəmiyyətin formalaşması iri maşın istehsalı, urbanizasiya (*əhalinin kəndlərdən şəhərlərə axını*), bazar iqtisadiyyatının bərqərar olması, sahibkarların (*burjuaziya*) və maddəli işçilər (*proletarlar*) sosial qruplarının meydana gəlməsi ilə sıx əlaqədar olmuşdur.

Mövcud nəzəriyyəyə əsasən XX əsrin sonunda industrial cəmiyyəti postindustrial cəmiyyət əvəzləyir. Postindustrial cəmiyyət konsepsiyasının banisi D.Bell hesab edilir. Onun 1973-cü ildə nəşr edilmiş “Gələcək postindustrial cəmiyyət” kitabında postindustrial cəmiyyət konsepsiyasının geniş şərhini verilmiş

ictimai istehsalın sektorları arasında munasibətlərin dəyişməsində əsas meyilləri, xidmətlər iqtisadiyyatının yaranması, məhsuldar qüvvələrin sərbəst elementi kimi elmi biliyin formalaşması ətraflı təhlil olunmuşdur. Lakin “postindustrial cəmiyyət” termininin ozu iyirminci yüzilliyin ortalarında Amerika kapitalizminin 1929-1933-cü illərdə Böyük Böhrana qədər mövcud olmuş industrial kapitalizmdən çox fərqləndiyi aydınlaşdıqda meydana gəlmişdir.

Postindustrial cəmiyyətinin dəyərli keyfiyyətləri işçinin təhsilinin səviyyəsi, peşəkarlığı, tədrisi mənimsəməsi qabiliyyəti və kreativliyi ilə ölçülür. Müasir zamanda xidmət sahəsinin payı UDM-in yarıdan çox təşkil edən postindustrial ölkələr hesab olunurlar. Bu meyar altına ABŞ (80%), Avropa İttifaqı ölkələri (70%-dən çox), Yaponiya (75%), Kanada (70%) düşür.

Postindustrial cəmiyyətdə milli informasiya resursları sərvətin çox böyük potensialı hesab olunur. Burada postindustrial iqtisadiyyat sənaye məşğulluq göstəricilərinə və milli məhsulda payına görə xidmət sferasından geridə qalır. Xidmət sferasında isə informasiya emalı üstünlük təşkil edir.

ABŞ futuroloqu, iqtisadçı və sosioloqu Elvin Toffler (1928) XX əsrin 80-ci illərində nəşr etdirdiyi “Ucuncu dalğa” kitabında insan cəmiyyətinin inkişaf tarixini üç dalğanın ardıcıl meydana gəlməsi və qarşılıqlı əlaqəsi kontekstində nəzərdən keçirir:

Birinci dalğa (*kənd təsərrufatı sivilizasiyası*) - 10 min il əvvəl meydana gəlmiş və hazırda öz enerjisini itirən;

İkinci dalğa (*industrial sivilizasiya*) - 300 illik aktiv dövrünü başa vuran;

Üçüncü dalğa (*informasiya cəmiyyəti*) - XX əsrin 50-ci illərində meydana gəlmiş və hələ indi güclənməyə başlayan.

E.Toffler yeni sivilizasiyanın – üçüncü dalğanın təşəkkülünü və yaranmasını iqtisadiyyatın informasiya sektorunun kənd təsərrufatı, sənaye və xidmətlər sahəsi kimi ənənəvi sektorlarından üstünlüyü ilə əlaqələndirir. Yeni cəmiyyətdə informasiya daha yüksək dəyərə malikdir və işləyən insanların yarıdan çoxu informasiya xidməti göstərməklə məşğuldur. Onun başlıca xüsusiyyətləri industrial cəmiyyət üçün ənənəvi olan eynitipli malların kütləvi mədəniyyəti, kütləvi

istehsalı, cəmiyyətin və mədəniyyətin iyerarxik təşkilindən imtina, informasiya mübadiləsinin artırılması, istehsalla istehlakın yaxınlaşmasıdır. Beləliklə, E.Toffler belə nəticəyə gəlir ki, informasiya cəmiyyəti, inkişafında bilik amili və bilik sahəsi həlledici rol oynayan cəmiyyətdir.

İnformasiya cəmiyyəti haqqında Y.Masuda öz konsepsiyasında onun fərqli əlamətləri kimi aşağıdakıları ayırır:

- yeni cəmiyyətin əsası - insana zehni işində kömək etməyə qabil olan kompüter texnologiyaları;

- koqnitiv informasiyanın, texnologiyaların və biliklərin kütləvi istehsalı;

- iqtisadiyyatın qabaqcıl sahəsi - intellektual istehsal;

- yeni cəmiyyətin başlıca məqsədi - vaxtın dəyərliliyinin realizasiyası.

İqtisadi sistemlərin formaları və transformasiyası sahəsində fransız filosofu və sosioloqu Alen Turenin (1925) konsepsiyası da fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

A.Turen insan fəaliyyətinin bir cəmiyyət tipindən digərinə keçidini “sosieta tip” kateqoriyası ilə bağlayır və burada dəyişkənliklər motivasiyası ticarətdən – istehsala, istehsaldan – kommunikasiyalara, bir mədəniyyət tipindən digərinə və s. sosioloji transformasiyalar çevrəsində izlənilir.

Tanınmış ABŞ sosioloqu, siyasətçisi və görkəmli dövlət xadimi Zbiqnev Bzejinski (1928) onunun 1970-ci ildə nəşr etdirdiyi “İki əsr arasında. Texnotron eraya girişdə Amerikanın rolu” adlı kitabında bəşəriyyətin sosial inqilablarla deyil, Elmi-Texniki Tərəqqi ilə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması konstataasiya olunur. Z.Bzejinskinin texnotron nəzəriyyəsinə görə bu keyfiyyət şıcrayışı təkamullə alt hədd aqrardan sənaye vasitəsi ilə “texnotron era”ya daxil olur. Həlledici rol burada avtomatlara, kompüter və kibernetik sistemlərə buraxılır. Başlıca funksiyanı isə elm ifa edir.

Bununla belə, Z.Bzejinski qeyd edir ki, dünyada inkişaf etmiş və etməmiş ölkələr arasında başlıca ziddiyyətlər qalacaqdır. Ona görə də, antoqonizm və konfliktlərdən uzaq olan daimi vahid dünya birliyi yaratmaq üçün inkişaf etməmiş ölkələr arasında “texnotron era”ya yaxın olanlara güclü dəstək verilməlidir.

Gorunduyu kimi həm A.Turenin və həm də Z.Bzejnskinin cəmiyyət konsepsiyalarında əsas hərəkətverici qüvvə olaraq informasiya kommunikasiya texnologiyaları irəli çəkilir.

Bu gün postindustrial cəmiyyət paradigması hərtərəfli olaraq informasiya cəmiyyəti kimi xarakterizə olunur. Belə təyinat yuxarıdakılara istinadən həm də onunla əsaslandırılır ki, bəşər cəmiyyətinin indiki inkişaf mərhələsində informasiya sosial tərəqqinin başlıca amilinə çevrilir və o, cəmiyyətin mövcudluğunu və inkişaf xarakterini bütün parametrlərdə təyin edir. İnformasiya mübadiləsi və reallaşması informasiyanın özündən belə üstünlük qazanır. Bu reallıq isə bir daha onu göstərir ki, texnoloji determinizm konkretləşir və yerini informasiya determinizminə verir.

Eyni zamanda, qeyd olunur ki, postindustrial nəzəriyyəyə yaxın konsepsiyalar olan “informasiya cəmiyyəti”, “postiqtsadi cəmiyyət”, “postmodernizm”, “dördüncü formasiya cəmiyyəti”, “istehsal prinsipinin elmi-informasiya mərhələsi” və digərlərində də informasiya determinizmi prioritet statusda çıxış edirlər.

Klassik iqtisad elmində kapital əmək sərf etməklə sərvəti artırmaq (*gəlir yaratmaq*) qabiliyyətində olan əşyalar məcmusu (*torpaq, binalar, maşınlar, xammal*) kimi maddi formada başa düşülürdü. İqtisadiyyatda pulların böyük rol oynadığı sonrakı mərhələdə isə kapital əmək alətlərinin və əmək xidmətlərinin pulla alınması forması kimi də dərk edilməyə başlandı. Biliklərdən istifadənin həcmnin genişlənməsi isə intellektual mülkiyyətin xüsusi çəkisinin artması, fiziki obyektlər mülkiyyətinin xüsusi çəkisinin azalması ilə müşayiət olunmuşdur. Bu da öz növbəsində pul iqtisadiyyatının innovasiyalı olmasına gətirmişdir. İnnovasiyalı pul iqtisadiyyatında istifadə olunan informasiya bilikləri əks etdirir və üç şəkildə: sahibkar və işçinin peşəkar bilikləri, mütəxəssisin texnoloji bilikləri və işlərin gələcəkdə necə qurulacağından asılı olaraq bütün marağı olan subyektlərin mülahizələri kimi başa düşülür. Bu iqtisadiyyatda əmək xidmətləri sadəcə peşəkar vərdişlərə deyil, həm də fərdiləşmiş bilik və qabiliyyətlərə istinad edir. Əmək bazarı artıq simasız “istehsal xidməti” deyil, tələb olunan peşəkar diapazonda nisbətən nadir, hətta unikal keyfiyyətlərə malik şəxsiyyət təklif edir.

Bütün bunlara rəğmən qeyd olunmalıdır ki, müasir iqtisadiyyat çoxsektorludur. Buraya ayrı-ayrılıqda ənənəvi industrial iqtisadiyyat, ənənəvi postindustrial iqtisadiyyat, innovasiya iqtisadiyyatı, informasiya iqtisadiyyatı, vəcür biznesi və digər klaster və sektorlar daxildir. İqtisadiyyatın və dövlətin bütün sektorlarının sistemli fəaliyyətini təmin edən fundament isə bütövlükdə informasiya sektorudur.

İqtisadiyyatda informasiya aspektlər çoxluğunda təzahur edir və bu cür təzahur usullarından bəzilərini aşağıdakılara ayırmaq olar:

- informasiya istehsalı - istehsal sahəsidir, başqa cür iqtisadi fəaliyyət növüdür;

- informasiya istehsal amilidir - istənilən iqtisadi sistemin fundamental resurslarından biridir;

- informasiya alqı-satqı obyektidir, yəni o özü əmtəə olaraq çıxış edir;

- informasiyanın müəyyən hissəsi cəmiyyətin bütün üzvləri tərəfindən istehlak olunan ictimai rifahdır;

- informasiya - iqtisadi sistemin qiymət və faydalılıqla yanaşı, optimal və tarazlıq hallarının müəyyənəşdirilməsinə təsir edən bazar mexanizmi elementidir;

- müasir şəraitdə informasiya rəqabət mubarizəsində daha mühüm amillərdən birinə çevrilir;

- informasiya işguzar və hakimiyyət dairələri tərəfindən qərarlar qəbul olunması və ictimai rəy formalaşdırarkən istifadə edilən ehtiyata çevrilir.

Beləliklə, informasiya cəmiyyətinin iqtisadiyyatı yaranması əmək, kapital, torpaqla yanaşı, həmçinin dördüncü, daim yenilənən nəzəri biliklər və müxtəlif növ məlumatlar, o cümlədən insanların praktiki vərdişlərində ehtiva olunan relevant informasiyadan istifadə etməyə başlayır. İnteraksiya istehsal amili olaraq müasir fəaliyyət şəraitində son dərəcə zəruridir. O, qəbul olunan qərarların operativliyini təmin edir, sahibkarlıq qabiliyyətinin inkişafına və istehsal prosesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə kömək edir. İnteraksiyanın mövcudluğu qeyri-müəyyənlik kimi xarici amilin təsirini azaldır.

Bu gün “informasiya iqtisadiyyatı” termininin muxtəlif interpretasiyaları mövcuddur, bu da təbii ki, onun məqsəd və vəzifələrinin müəyyən edilməsinə təsir edir.

Qərbdə informasiya iqtisadiyyatını, iqtisadiyyatın informasiya ilə işə aid olan hissəsi və həmçinin komputer sənayesi kimi nəzərdən keçirməsi kimi meyilləri vardır.

İnformasiya iqtisadiyyatı postindustrial cəmiyyətdə insan fəaliyyətinin ictimai istehsal, ictimai rifahların bölgüsü və istehlakı proseslərində elektron texnologiyaların (*informasiya-kommunikasiya*) geniş tətbiqini nəzərdə tutan təsərrüfat fəaliyyətini tədqiq edən elm sahəsi olaraq da çıxış edir. İnformasiya iqtisadiyyatının əsas xüsusiyyətinin təsərrüfat qarşılıqlı əlaqələrinin kütləvililiyi və qloballığı xarakterinə yönümlülüüyü və həmçinin yaradılmış rifahların dünya miqyasında istehlakçılar arasında bölgüsü səciyyələndirir. Təsərrüfatçılığın ənənəvi metodlarından istifadədə menecmenti və biznesin aparılmasının (“*tələb - təklif*” *sxemi əsasında*) bazar modelini özündə birləşdirən ümumi qəbul edilmiş iqtisadiyyatdan fərqli olaraq, informasiya iqtisadiyyatı menecmentə, innovasiyalı sahibkarlığa, informasiya injinirinqinə və iqtisadi proseslərin avtoformalizasiyasına (*avtostrukturlaşdırma*) əsaslanır.

İnformasiya iqtisadiyyatının başlıca vəzifələri həm makro və həm də mikro səviyyədə təyinat alır. Makrosəviyyədə informasiya iqtisadiyyatının başlıca vəzifələri baş verən qlobal proseslər çərçivəsində təsərrüfat inkişafının istiqamətinin seçilməsinə əsaslanır ki, bu da cəmiyyətin təsərrüfat enerjisinin yeni xarici resurslara və strukturunun keyfiyyət transformasiyalarına doğru hərəkəti qabiliyyəti ilə müəyyən olunur. Daha geniş diapazonda bu tərkib hissələri texnosfera, antroposfera və sosiosferanın təkamüllü qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində neosferin inkişafı kimi görünür. Mikrosəviyyədə isə informasiya iqtisadiyyatının başlıca vəzifələri sahibkarlıq subyektləri tərəfindən xarici mühitin təsərrüfat enerjisini almaq və onun iş və iş yerləri şəklində transformasiyasına yönəldilmiş təsərrüfatçılıq alqoritmlərinin yaradılması kimi təyin edilir.

İnformasiya iqtisadiyyatı məxsusi inkişaf mərhələlərinə malikdir ki, bunlar da

aşağıdakıları birləşdirir.

1. İnformasiya texnologiyalarının istehsala daxil olması.
2. İnformasiya texnologiyalarının kütləvi tətbiqi və standartlaşdırılmış sistemlərin üstünlüyü.
3. İnformasiya istehsalı və informasiya texnologiyaları sahəsində məhsuldarlığın digər sahələrdən artıq yüksəldilməsi.
4. Üstünlüyü ələ almış informasiya və biliklər istehsalına keçid.

Bütün bunlar onu göstərir ki, informasiya və informasiya texnologiyaları standartlaşma keçərək istehsala daxil olmuş və buradakı məhsuldarlıq iqtisadiyyatın digər sektorlarında da davamlı inkişafı təmin etmişlər. Hazırda informasiya iqtisadiyyatının mühüm elementi informasiya amilli texnologiyalar qismində dünya bazarında yerini möhkəmləndirir. Tədqiqatlar göstərir ki, informasiya texnologiyaları bazarlarında iki ölkələr qrupu səmərəli işləyir:

1. İnkişaf etmiş fundamental elmi potensialı olan qabaqcıl ölkələr (*ABŞ, Böyük Britaniya, AFR, Yaponiya və bəzi başqaları*);
2. Birinci qrup ölkələrin innovasiya və texnologiyalarından istifadə edən ölkələr (*Tayvan, Çin, Cənubi Koreya və başqaları*).

Bu iki qrup hələlik bir-birini effektiv tamamlayır və dünya informasiya texnologiyaları bazarının əsas hissəsinə malikdirlər. Lakin yeni inkişaf mərhələsində üçüncü ölkələr qrupu da meydana gəlmişlər. Bu sıraya özlərinin rəqabətqabiliyyətli yüksək texnologiyaları ilə dünya bazarlarına çıxma bilən Finlandiya, Norveç və İsrail daxil edilir. Bu imkanı onlar təlim, elm və təhsil sahəsindəki nailiyyətləri və informasiya texnologiyaları sistemlərinin fəvqəladə effektiv modernləşməsi ilə təmin etmişdir.

Aparılan təhlilin nəticəsi olaraq belə bir qənaət hasil edilir ki, informasiya cəmiyyətinin üstünlüyü ələ aldığı hazırkı məqamda informasiya iqtisadiyyatı sürətli atrım templəri ilə irəliləyir, dünya bazarının seqmental sistemini təbədullatlara uğradaraq qlobal xarakter alır. Bu əsnada bəşər sivilizasiyasının muasir inkişaf mərhələsində iqtisadi münasibətlərin yeni tipi formalaşır. Yeni iqtisadiyyat tipini ənənəvi iqtisadiyyatdan fərqləndirən mühüm özəllik isə onun

məhsulun maya dəyərindəki, ayrıca informasiya adlı xərc komponenti ilə təmsil olunmasındadır. İstehsal amili, mühüm bazar mexanizmi elementi olmaqla həm də, iqtisadi fəaliyyətin ayrıca növüdür. Əmtəə kimi istehlak olunan ictimai rifahdır. İqtisadi informasiya işgüzar və hakimiyyət dairələrinin tərəfindən qərarlar qəbul olunması və ictimai rəy formalaşdırılarkən istifadə edilən resurs və ehtiyatdır.

1.2. İnformasiya iqtisadiyyatında kapital və onun əsas xüsusiyyətləri

Kapital fərdə gələcəkdə nemətlər axınını təmin edən vasitədir. Nemət anlayışı subyektiv olduğundan kapital anlayışı da subyektivdir və onun hamılıqla qəbul edilmiş təfsiri ola bilməz. *Kapitalın məhsuldarlığı (səmərəliyi, effektivliyi)* kapitalın həcmnin kəmiyyət qiyməti ilə onun doğurduğu nemətlər axınının nisbətidir. Kapitalın məhsuldarlığına onun fərd tərəfindən əldə edilən nemətlər axınına təsir göstərmək qabiliyyəti kimi tərif verirlər. Nəzəriyyələr kapitalı adətən iki üsulla təsnif edir.

Birinci təsnifat çərçivəsində kapital zahiri, daxili və sosial kapitala bölünür.

Zahiri kapital kapital sahibinin bilavasitə iştirakı olmadan nemətlər axını yarada bilən obyektlərin məcmusudur. Zahiri kapital adətən maddi formada olur, bir şəxsdən digərinə verilə, satıla, vəsiyyət edilə bilər və s. Başqa sözlə, zahiri kapital likvidlik xassəsinə malikdir. Zahiri kapitala dəzgah, bina, istiqraz və i.a. nümunə ola bilər.

Daxili kapital fərdin əldə etdiyi nemətlər axınına təsir göstərən keyfiyyətləridir. Daxili kapital sahibindən ayrılmazdır və yalnız onun bilavasitə iştirakı ilə fəaliyyət göstərə bilər. O, verilə, satıla, vəsiyyət edilə bilməz. Daxili kapitala musiqi istedadı, insanın cazibədar görkəmi, sağlamlığı, təhsili nümunə ola bilər.

Sosial kapital fərdin digər insanlarla saxladığı və onun əldə etdiyi nemətlər axınına təsir göstərən əlaqələri sistemidir. Sosial kapital həm zahiri, həm də daxili kapitalın xüsusiyyətlərinə malikdir. Zahiri kapital kimi sosial kapital da fərdə münasibətdə zahiri olan obyektləri – digər fərdləri əhatə edir. Buna görə də sosial kapitalın məhsuldarlığı onun zahiri insani komponentlərinin tərkibindən və keyfiyyətindən asılıdır. Daxili kapital kimi sosial kapital da sahibinin bilavasitə iştirakı ilə fəaliyyət göstərir. Buna görə də sosial kapitalın məhsuldarlığı sahibinin şəxsi keyfiyyətlərindən asılıdır. Sosial kapitala misal kimi fərdin dostluq, ailə və işgüzar əlaqələrini göstərmək olar.

Kapitalın təsnif edilməsinin ikinci üsulu nemətlərin dəyərinin ölçülməsinə əsas yanaşmaların – dəyər, utilitarist, natural-maddi və natural-zaman yanaşmalarının təhlilinə əsaslanır.

Dəyər yanaşması belə bir ehtimalı əsas götürür ki, nemətin dəyəri onun bazar qiyməti ilə eynidir. Belə olduqda kapitala pul gəlirlərinin mənbəyi kimi tərif verilir. Pul gəlirlərinin axını verilmiş faiz dərəcəsi ilə diskontlaşdırma vasitəsi ilə bir dəyər göstəricisi şəklində ifadə edilir.

Kapitalın dəyər təfsiri ənənəvi olaraq iqtisad elmində hakim mövqə tutmuşdur. *Kapital* termini altında iqtisadçılar pul formasında ifadə olunmuş zahiri kapitalı başa düşürdülər. Kapitala qiymətli kağızları, istehsal avadanlığını, pul vəsaitlərini aid edirdilər. Lakin XX əsrin ikinci yarısında T. Şultsun və Q. Bekkerin əsərləri sayəsində «insan kapitalı» nəzəriyyəsi hamılıqla qəbul olundu. Bununla da daxili dəyər kapitalının iqtisadiyyatda rolu təsdiq edildi. *Bekkerə görə insan kapitalı* insanın əldə etdiyi pul gəlirləri axınına təsir göstərən şəxsi keyfiyyətləridir. İnsan kapitalının həcmi insana bu keyfiyyətlərin verilməsi məqsədi ilə çəkilmiş pul məsrəflərinin həcmi ilə eyniləşdirilir. Bu nəzəriyyə yuxarıda, *Dəyər sosial kapitalı* abzasında daha ətraflı şərh olunmuşdur – sosial kapital fərdin digər insanlarla saxladığı və onun əldə etdiyi nemətlər axınına təsir göstərən əlaqələri sistemidir.

Cədvəl 1

Kapital	Kapitalın ölçülməsi üsulu		
	dəyər	natural-maddi	natural-zaman
Daxili	İnsan kapitalı	-	Kreativ kapital
Sosial	Dəyər sosial kapitalı	-	Şəxslərarası
Zahiri	Maliyyə kapitalı, istehsal kapitalı	Fiziki	-

Utilitarist yanaşma bunu əsas götürür ki, nemətin dəyəri onun həmin fərdə təmin etdiyi faydalılıq və ya məmnunluq ilə eynidir. Kapitala subyektiv faydalılığın mənbəyi kimi tərif verilir. İnsanların zövqləri müxtəlif olduğundan kapital subyektiv kateqoriya kimi çıxış edir ki, bu da utilitarist yanaşma çərçivəsində ağlabatan kapital nəzəriyyəsi qurmağa imkan vermir. Buna görə də

ehtimal olunur ki, nemətin verdiyi fayda bütün fərdlər üçün eynidir və onun bazar qiyməti ilə ifadə edilir. Bu zaman kapitalın utilitarist nəzəriyyəsi, əslində, dəyər nəzəriyyəsinin içərisində «əriyir» və iqtisadi nəzəriyyədə müstəqil mənasını itirir.

Natural-maddi yanaşma kapitalla onun yaratdığı nemətlərin yekcins olmasına dair ehtimala əsaslanır. Belə bir hal nəzərdən keçirilir: kapital hər biri müstəqil nemət mənbəyi olan müəyyən miqdarda eyni vahidlərdən (məsələn, dəzgahlardan) ibarətdir, bundan başqa, yalnız bir növ nemət (məsələn, tavalər) istehsal olunur. Bu zaman kapitalın həcmi kapital vahidlərinin miqdarı ilə, nemətlər axını isə istehsal edilmiş məmulatın məcmu miqdarı ilə ölçülür.

Kapitalın tərifinin verilməsinə bu yanaşmanın iki çatışmazlığı vardır. Birincisi, tətbiq edilən kapital vasitələrinin və istehsal olunan nemətlərin yeganə növlü olması haqqında ehtimal tamamilə qeyri-realdır. İkincisi, kapitalın və nemətin ölçülməsi üçün müxtəlif vahidlərdən istifadə edilməsi kapitalın məhsuldarlığının qiymətləndirilməsini qeyri-mümkün edir. Əgər kapital və onun yaratdığı nemətlər axını üçün vahid natura göstəricisini müəyyənləşdirmək mümkün olsaydı, hər iki çatışmazlıq aradan qaldırılırdı. Bu problem aşağıda kapitalın tərifinin verilməsinə *natura-zaman yanaşması* çərçivəsində həll ediləcəkdir.

Kapitalın tərifinin verilməsinə *natura-zaman yanaşmasından* insanın daxili kapitalının qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilir. Bu yanaşma belə bir ehtimala əsaslanır ki, insanın ali yaradıcılıq fəaliyyəti mütləq nemətdir. Mütləq nemətin dəyəri insanın yaradıcılıqla məşğul olduğu müddətin uzunluğu kimi zaman vahidləri ilə ölçülə bilər.

İnsanın *kreativ kapitalı* ona ali fəaliyyəti həyata keçirmək imkanı verən şəxsi keyfiyyətlərinin məcmusudur. Kreativ kapital nemətlər axınının – ali fəaliyyətlə keçən dövrlərin mənbəyidir. Beləliklə, kreativ kapital və onun yaratdığı nemətlər axını eyni vahidlərlə – zaman vahidləri ilə ölçülür.

Kreativ kapitalın potensial və istifadə olunan həcmələrini fərqləndirirlər. Kreativ kapitalın *potensial həcmi* və ya *yaradıcılıq hüdudu* müəyyən vaxt (məsələn, bir gün) ərzində yaradıcılıq fəaliyyətinin ən əlverişli kənar şəraitdə

maksimum mümkün olan müddətinə bərabərdir. Kreativ kapitalın potensial həcmi yalnız fərdin şəxsi keyfiyyətlərindən asılıdır və onun həyat fəaliyyəti şəraitindən asılı deyildir. Kreativ kapitalın *istifadə olunan həcmi* fərdin real həyat fəaliyyəti şəraitində müəyyən sabit dövr ərzində yaradıcılıq fəaliyyətinin faktiki müddətinə bərabərdir. Kreativ kapitalın istifadə olunan həcmi onun potensial həcmindən kiçikdir ki, bu da kənar amillərin əlverişsiz təsiri ilə bağlıdır.

Bu amillərin ən mühümləri aşağıdakılardır:

- maddi nemətlərin çatışmazlığı və pul gəlirinin azlığı;
- ailədə, işdə və i.a. ahəngdar olmayan sosial qarşılıqlı əlaqələr;
- sosial infrastrukturların – ictimai təhlükəsizlik sisteminin, mənzil-kommunal sahəsinin, nəqliyyatın və i.a. inkişaf etməməsi;
- cəmiyyətdə mənfi sosial-siyasi mühitin mövcudluğu.

Pul gəliri istifadə olunan kreativ kapitalın həcminə təsir göstərən ən mühüm amildir. Ona görə də çox vaxt bu amili yeganə amil kimi nəzərdən keçirir və istifadə olunan kreativ kapitalı pul gəlirinin artan funksiyası kimi təfsir edirlər. Gəlirin sonsuzluğa meyl etdiyi şəraitdə istifadə olunan kreativ kapital fərdin yaradıcılıq hüduduna meyl edir və gəlir *hüddud* qiyməti deyilən müəyyən qiymətə bərabər olduqda fərdin yaradıcılıq hüduduna çatır. Kreativ kapitaldan *istifadənin səmərəliliyi* istifadə edilmiş kreativ kapital həcminin fərdin yaradıcılıq hüdudunun kəmiyyətinə olan nisbətinə bərabərdir. Gəlir artdıqca səmərəlik də artır və gəlirin hüddud qiymətində yüz faizə çatır.

Kreativ kapital konsepsiyası Q. Bekkerin insan kapitalı konsepsiyasından aşağıdakı aspektlərdə fərqlənir:

- *ölçü vahidləri*. İnsan kapitalı dəyər vahidləri ilə, kreativ kapital isə zaman vahidləri ilə ölçülür;
- *kapitalın yaradılması*. İnsan kapitalı təhsilə, sağlamlığa və s. investisiyalar qoyulması nəticəsində, kreativ kapital isə fərdin yaradıcılıq fəaliyyəti prosesində yaradılır;
- *gəlirin rolu*. Pul gəliri insan kapitalının fəaliyyətinin məqsədidir. Eyni zamanda, gəlir kreativ kapitalın fəaliyyətinin zəruri şərti və ya vasitəsidir;

- *zamanla dəyişmə*. Elm və texnika inkişaf etdikcə insanın təhsili köhnəlir, ona görə də bərpa olunmasını tələb edir. Başqa sözlə, insan kapitalı köhnəlməyə və ya amortizasiyaya məruz qalır. İnsanın yaradıcılıq qabiliyyəti, əksinə, ali fəaliyyət prosesində inkişaf edir, yəni kreativ kapital öz-özünə artma xassəsinə malikdir.

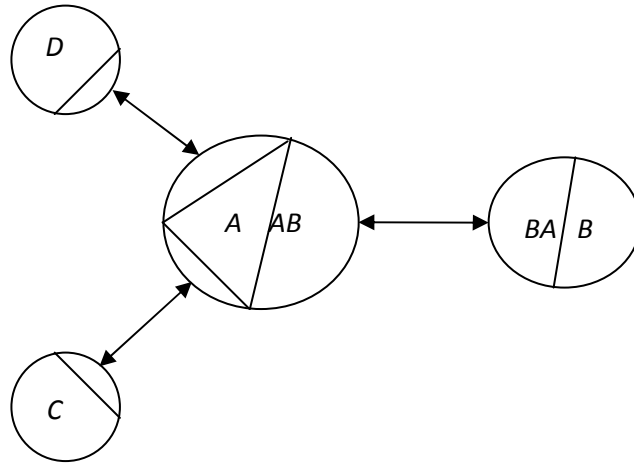
Sosial kreativ kapital və ya *şəxslərarası kapital* fərdin digər fərdlərlə saxladığı, onun istifadə etdiyi kreativ kapitalın həcminə təsir göstərən şəxslərarası əlaqələri sistemidir. Əgər şəxslərarası əlaqənin itməsi istifadə edilən kreativ kapitalın həcmnin azalmasına səbəb olursa, həmin əlaqə *kreativ əlaqə* adlanır. Əlaqənin kreativliyi həmin əlaqənin itməsi nəticəsində fərdin istifadə etdiyi kreativ kapitalın həcmnin azalması kəmiyyətinə bərabərdir. Kreativ əlaqənin yaranması şərti iki fərddən hər birinin digər fərdin şəxsiyyəti haqqında müəyyən bilik əldə etməsidir. Əlaqənin kreativliyi adətən bu spesifik biliyin həcmi ilə sıx bağlıdır. Kreativ əlaqəyə misal kimi dostluğu və sevgini göstərmək olar.

Şəxslərarası kapitalın həcmi fərdin bütün kreativ əlaqələrini eyni vaxtda itirməsi nəticəsində onun istifadə etdiyi kreativ kapitalın azalması kəmiyyətinə bərabərdir. Bu xəyali hadisədən sonra fərdin saxladığı kreativ kapitalın həcmi *muxtar kreativ kapitalın* həcminə bərabərdir. Beləliklə, fərdin kreativ kapitalı şəxslərarası kapital ilə muxtar kreativ kapitalın cəminə bərabərdir. Kreativ kapitalın *bağlılıq* dərəcəsi kreativ kapitalın ümumi həcmində şəxslərarası kapitalın xüsusi çəkisinə bərabərdir. Kreativ kapitalın *muxtarlıq* dərəcəsi kreativ kapitalın ümumi həcmində muxtar kreativ kapitalın xüsusi çəkisinə bərabərdir. Kreativ kapitalın *bağlılıq* dərəcəsi ilə *muxtarlıq* dərəcəsinin cəmi vahidə bərabərdir.

Cədvəl 2

№	Aspekt	Kapital	
		insan	Kreativ
1	Ölçü vahidi	Pul	Zaman
2	Mənbə	İnvestisiyalar	İnkişaf
3	Gəlirin rolu	Məqsəd	Vasitə
4	Zamanla dəyişmə	Amortizasiya	Öz-özünə artma

1-ci şəkildə fərdlər arasında kreativ əlaqələr ikiüclu ox işarələri ilə təsvir olunmuşdur, fərdlərin kreativ kapitalının həcmələri isə müvafiq dairələrin sahələrinə bərabərdir. A və B fərdləri arasında əlaqənin kreativliyi A fərdi üçün AB seqmentinin sahəsinə, B fərdi üçün isə BA seqmentinin sahəsinə bərabərdir. Şəkildə A fərdinin yalnız B , C və D fərdləri ilə kreativ əlaqələrə malik olduğu hal göstərilmişdir. Onun kreativ kapitalının muxtarlıq dərəcəsi üçbucağın sahəsinin müvafiq dairənin sahəsinə olan nisbətində bərabərdir.

1-ci şəkil. Şəxslərarası kapital

FƏSİL II. Rəqabətli insan kapitalının güclənməsinə təsir edən amillər

2.1. Ölkədə rəqabətli insan kapitalının güclənməsinə təsir edən təhsil sistemi və onun keyfiyyətinin artırılması yolları

Hər bir ölkənin gələcəyi onun təhsil sistemindən güclü surətdə asılıdır. Əlbəttə ki, ölkədə təhsilin təşkil olunması dövlət səviyyəsində həyata keçirilir. Təhsilin pillələri olan orta məktəblər, peşə məktəbləri, ali məktəblərdə verilən hər bir səviyyə şagird və ya tələbələrin gələcək fəaliyyətlərinə bilavasitə təsir göstərir.

Əlbəttə ki, səviyyəsindən asılı olmayaraq hər bir təhsil növü müəyyən proqram üzrə aparılır. Tədris prosesinin keyfiyyətini artırmaq üçün elm və texnologiyaların nailiyyətləri təhsil sistemində də tətbiq olunur.

2001-ci ildən başlayaraq təhsildə keyfiyyət probleminin önə çəkilməsi, təhsilin inkişafı və onun qabaqcıl dünya dövlətlərinin təhsil sistemində inteqrasiyası istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər təhsilin forma və məzmunca təkmilləşdirilməsinə, keyfiyyətə yaxşılaşdırılmasına, bu sahədə yeni ideyaların, qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsinə geniş imkanlar açmışdır.

Keyfiyyət anlayışı iki aspekti özündə cəmləşdirir: dövlət standartlarına uyğunluq və istehlakçının tələbatının ödənilməsi. Təhsildə keyfiyyət dedikdə isə təhsilin keyfiyyətinin məzmunu, keyfiyyətin planlaşdırılması, idarə olunması, monitorinqi, qiymətləndirilməsi, keyfiyyətə nəzarət amillərinin səviyyəsi başa düşülməlidir.

Təhsilin keyfiyyəti anlayışı pedaqoji prosesin ayrı-ayrı iştirakçıları tərəfindən müxtəlif şəkildə başa düşülür. Belə ki, valideynlər tərəfindən təhsilin keyfiyyəti öz uşaqlarının fərdi xüsusiyyətlərinin inkişafı, təlim səviyyəsi ilə əlaqələndirilir. Müəllim üçün təhsilin keyfiyyəti onların özlərini təmin edən tədris planı və proqramlarının, dərslərlərin, zəngin təlim materiallarının, maddi tədris bazasının olması ilə səciyyələnir. Şagirdlər üçün təhsilin keyfiyyəti məktəbdaxili iqlimin, müəllim-şagird münasibətlərinin, dərslərin müəllimlərin onları qane

etməsi ilə bağlıdır. Peşə-ixtisas təhsili müəssisələri və işəgötürənlər üçün işə təhsilin keyfiyyəti məzunların əldə etdikləri bacarıq və vərdişlərlə, qazandıqları biliklərlə ölçülür. Bu baxımdan təhsilin keyfiyyətinin təmin edilməsi bütün bu amillərin fəaliyyət prosesində vəhdətdə nəzərə alınması ilə bilavasitə bağlı olmalıdır.

Təhsilin keyfiyyəti sosial kateqoriya kimi cəmiyyətdə təhsil prosesinin vəziyyətini və səmərəliliyini göstərir, habelə şəxsiyyətin vətəndaşlıq, məişət və peşə səriştəliliyinin cəmiyyətin (müxtəlif sosial qrupların) tələblərinə uyğunluğunu nümayiş etdirir. O, təhsil müəssisəsinin fəaliyyətini xarakterizə edən müxtəlif aspektlərin (təhsilin məzmunu, təlimin forma və metodları, kadr tərkibi, tədris və maddi-texniki bazanın vəziyyəti və s. göstəricilər) məcmusu ilə müəyyən olunur, bunların vasitəsilə də təhsil alanların səriştəliliyinin inkişafını təmin edir.

Təhsil müəssisələrinin keyfiyyətli fəaliyyətinin, inkişafının mühüm amillərindən biri təlim fəaliyyətinin məqsədyönlü təşkilidir. Müasir pedaqogikada təlim prosesinə yanaşmada iki əsas istiqamət üstünlük təşkil edir:

- ◆ ənənəvi təlim prosesinin modernləşdirilməsi (təkmilləşdirilməsi), yeni verilmiş nümunələrin mənimsənilməsinin və dəqiqliklə müəyyənləşdirilmiş etalonlara nail olmanın səmərəli təşkili. Bu istiqamət daxilində reproduktiv təlimin ənənəvi vəzifələrinin həyata keçirilməsinə yönəlmiş tədris prosesi yeniləşir, gözlənilən nəticələrin dəqiq müəyyənləşdirilməsi və müfəssəl təsvir olunması ilə səciyyələnən təlim prosesi texnoloji proses kimi qəbul olunur;
- ◆ təlim prosesinə innovasiya mövqeyindən yanaşma. Bu baxımdan təhsil alanların yaradıcı və tənqidi təfəkkürünün formalaşdırılması, tədris və tədqiqat fəaliyyətinin məqsədyönlü təşkili əsasında yeni təcrübəyə yiyələnmə imkanlarının genişləndirilməsi təlimin məqsədi kimi çıxış edir. Həmin istiqamət daxilində tədris-tədqiqat, tədris-oyun, modelləşdirmə fəaliyyətinin təşkilinə, habelə fəal fikir mübadiləsinin, yaradıcı diskussiyaların təşkilinə əsaslanan yeni təlim modelləri işlənib hazırlanır.

80-ci illərin başlanğıcında dünyadakı bir çox məktəblər təlim prosesində kompüterlərdən istifadə etməyə başladılar. Təxminən 10 il sonra bu texnologiyaları kompüter şəbəkələri və digər telekommunikasiya texnologiyaları ilə birləşdirməyə başladılar. Artıq 90-cı illərdə informasiya texnologiyaları (İT) bir sıra ölkələrin təhsil sisteminin sabit tərkib hissəsi oldu. Təhsil sistemində İT-nin bu cür sürətlə tətbiq edilməsi yalnız onların inkişafı və qiymətlərinin aşağı düşməsilə deyil, həmçinin, bu texnologiyaların cəmiyyətə güclü “diffuziyası” sayəsində mümkün olmuşdur. İT-nin tətbiqi ilə əlaqədar təhsil sistemində aparılan dinamik dəyişikliklər, bu sistemdə həqiqətdə nə baş verdiyi haqqında düşüncələrdə ciddi uçuşun meydana gəlməsinə gətirib çıxardı.

Təhsil sisteminin fəaliyyəti haqqında informasiya, adətən xüsusi təşkil olunmuş monitorinq vasitəsilə əldə edilir. Son illər bir çox ölkələr, yalnız ayrı-ayrı ölkələrin məktəblilərinin təhsil nailiyyətləri haqqında informasiya almaqla kifayətlənmir, həmçinin bu göstəriciləri digər ölkələrin göstəriciləri ilə müqayisə etməyə imkan verən beynəlxalq tədqiqatlar aparırlar. Bu cür tədqiqatların aparılmasında aparıcı rol Təhsil Nailiyyətlərini Qiymətləndirmə Beynəlxalq Cəmiyyətinə (IEA-ya1) məxsusdur. Dünyanın bir çox ölkələrində bu təşkilatın tədqiqatlarının nəticələri təhsil sahəsində islahatlar aparmaq üçün əsas olmuşdur.

“İnformasiya cəmiyyəti” və “gələcəyin məktəbləri” ifadələri bir sıra milli və beynəlxalq səviyyəli layihə və proqramlarda istifadə olunmuşdur:

- ◆ Avropa Komissiyası (1995) 1996-99-cu illərdə Avropada təhsilə yardım üçün “İnformasiya cəmiyyətində təhsil” planı hazırladı. 1996-cı ildə prezident Klinton 2000-ci ilə qədər amerika məktəblərinin “informasiya supermagistralına” qoşulması planı haqqında elan etdi. Uyğun siyasət, həmçinin Danimarka, Yaponiya, Finlandiya, Hollandiya, Portuqaliya və İspaniyada da qəbul olundu;
- ◆ 1997-ci ildə Hollandiya hökuməti İT-nin əsas rol oynayacağı “gələcəyin məktəbləri” üçün müəllimlərin hazırlanması üçün eksperimental institutlar təşkil etdi;

- ◆ 1997-ci ilin aprelində Sinqapur hökuməti, hər bir uşaq üçün informasiya-təlim mühiti yaratmağı nəzərdə tutan İT-nin təhsildə tətbiqi planının həyata keçirilməyə başladığını elan etdi. Planın həyata keçirilməsi üçün 1.2 milyard amerika dolları ayrıldı.

Bütün bunları nəzərdən keçirərək, yaxın illərdə bir çox ölkələrin təhsil sistemlərinin, vətəndaşları “informasiya cəmiyyəti”ndəki həyata hazırlamağı nəzərdə tutan yeni məqsədlərə istiqamətlənməyin vacibliyi ilə qarşılaşacaqları haqqında fikir yürütmək olar. Təhsil sisteminin inkişafına cavabdeh olan şəxslərin (siyasətçilərin, məktəb idarəçilərinin və s.) uyğun islahatların aparılmasında hansı həqiqi inkişafın olması haqqında suala cavab vermələri lazım gələcəkdir.

Cavabları empirik olaraq alına bilən növbəti sualları formalaşdırmaq olar:

1. Təhsil sistemləri informasiya cəmiyyətinin təşkili üçün prinsiplial hesab edilən məqsədləri hansı dərəcədə qəbul edir və reallaşdırır? Bu proses zamana görə necə inkişaf edir?
2. Məktəblərin qarşılıqlarına qoyduqları məqsədləri həyata keçirmələrinə İT hansı dərəcədə kömək edir?
3. Təhsil sahəsində İT kim tərəfindən və hansı dərəcədə istifadə olunur?
4. Müxtəlif ölkələrdə İT-nin istifadəsində hansı fərqlər mövcuddur və bu necə izah oluna bilər?
5. Müxtəlif ölkələrdə təhsilin təşkilinə, təlim prosesinə və təlim nəticələrinə İT-nin təsiri necədir?
6. Hansı təhsil yenilikləri mövcuddur və onlar (təhsil işçiləri üçün) hansı əldə edilə bilən məqsədləri göstərir?

Bu suallar 1997-ci ildə təhsildə SITES layihəsi üzrə İT-nin ikinci beynəlxalq tədqiqinə başlamağa IEA təşəbbüsçüləri üçün əsas oldu. Bu da 3 moduldan ibarətdir:

1-ci modul: ibtidai, natamam-orta və orta məktəb səviyyəsində 1997-1999-cu illərin tədqiqi;

2-ci modul: (1999-2001-ci illərdə) İT-nin tətbiq edilməsi ilə təhsildə yeniliklərin meydana gəldiyi bir sıra məktəblərin tədqiqi;

3-cü modul: (2000-2005-ci illərdə) məktəb səviyyəsində müəllim və şagirdlərin tətbiqi.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan informasiya-kommunikasiya sənayesi-nin nailiyyətlərinin məktəbdə tətbiqi sahəsində inkişaf etmiş ölkələrdən çox geri qalır və buna görə də səhvləri təkrarlamamaq üçün bizim bu tədqiqatda iştirakımız vacibdir.

1-ci modul çərçivəsində sorğu 1998/99-cu tədris ilində keçirilmişdir. O, İT-nin məktəbdə növbəti nöqtəyi-nəzərdən tətbiqinə əsaslanmışdır:

- ◆ **Məzmun2.** İT-dən istifadə sahəsində məktəb qarşısına hansı məqsədi qoyur və məktəblilərə hansı İT-dən istifadə imkanlarını təqdim edir?
- ◆ **İnfrastruktur.** Məktəb İT-nin hansı texniki imkanlarına malikdir?
- ◆ **Kadr potensialının inkişafı.** İT sahəsində ixtisasın artırılması necə təşkil olunub və İT-dən istifadə edən müəllim hansı üstünlüklərə malikdir?
- ◆ **İdarəetmə və təşkilat.** İT-dən istifadə etmək üçün hansı tədbirlər görülür və məktəb direktorları İT-dən istifadəyə hansı ölçüdə cəhd edirlər?

Yuxarıda göstərilənləri daha ətraflı gözdən keçirək.

Tədqiqatın əsasını, əlbətdə ki, digər üç sahənin qarşılıqlı təsirinin məzmunu təşkil edir. İT-nin cəmiyyət və təhsildə yeri ilə əlaqədar müzakirələrlə birbaşa bağlı olan tədqiqatın digər tərəfi haqqında da danışmaq lazımdır. Bu müzakirələrin gedişində söylənilən tezislərdən biri də, məktəbdə əldə edilən biliklərin qısa bir müddətdə köhnəliyini, bilik və bacarıqların verilməsinə istiqamətlənən ənənəvi təhsil formasının “informasiya cəmiyyəti”ndə artıq işləmədiyini təsdiqləyir.

Buna görə də təhsil sistemi ilk növbədə sərbəst öyrənmə (başqa sözlə “öyrənməyi öyrənmə”) vərdişlərini aşılamağa yönəlməlidir. Təsdiqləmək olar ki, İT baş verən dəyişikliklərdə nəinki, məktəblilərin bilik və vərdişlər sistemi əldə etmələrində, həmçinin, gözlənilmədiyi kimi, təhsil sisteminin dəyişdirilməsində katalizator rolunu oynayacaqdır.

Hazırda İT köhnə təhsil forması çərçivəsində istifadə olunur. Bunu əvvəlki tədqiqatlar da göstərir ki, kompüter çox zaman geri qalan şagirdlər üçün trenajor rolunu oynayır. Bu TIMSS (Beatonet al., 1997) tədqiqatlarının məlumatlarını əks

etdirir. Bu tədqiqatlardan nəticə çıxarmaq olar ki, bir çox ölkələrdə kompüterdən çox istifadə edən məktəblilər daha az istifadə edənlərə nisbətən riyaziyyat fənni üzrə öz təhsil nailiyyətlərindən təxminən bir il geri qalırlar.

Göründüyü kimi İT-dən həm yeni, həm də köhnə təhsil forması çərçivəsində istifadə etmək olar. Buna görə də məktəbləri şərti olaraq 4 tipə ayırmaq olar:

1. Fasiləsiz öyrənmə və İT-dən geniş istifadə etmə;
2. Köhnə sistem və İT-dən geniş istifadə etmə;
3. Fasiləsiz öyrənmə və İT-dən az istifadə etmə;
4. Köhnə sistem və İT-dən az istifadə etmə.

Bununla da tədqiqat İT-nin 2 təhsil sistemi çərçivəsində rolu üzərində dayanır. Bu halda aşağıdakılar fərqləndirilir:

- ◆ Məktəbdə tətbiqinə cəhd edilən məzmun və pedaqoji texnologiya (bundan sonra – niyyətlər);
- ◆ Uşaqlara verilən imkanları reallaşdıran məzmun və pedaqoji texnologiya (bundan sonra - imkanlar);
- ◆ Əldə edilən təlim nəticəsi kimi reallaşdırılan məzmun (bundan sonra - nəticələr).

Niyyət kimi məktəb direktorlarından bu və ya digər sistemin tətbiqinin reallaşdırılmasına İT-nin nə dərəcədə təsir etdiyi haqında informasiya almaq qərara alınmışdır.

İmkanlara isə 3 nöqtəyi-nəzərdən baxılırdı: İT-nin özünün öyrənilməsi imkanları; ənənəvi təhsil forması çərçivəsində imkanlar; yeni təhsil forması çərçivəsində imkanlar.

İnfrastruktur – Məktəb fəaliyyətinin səmərəliliyi bir çox şərtlərdən, xüsusi olaraq texniki şərtlərdən asılıdır. Həmçinin aydındır ki, məktəb öz qarşısında müəyyən məqsədləri yalnız bunun üçün uyğun şəraitin olması halında qoya bilər. İT-yə gəldikdə isə, SITES layihəsində iki sahəyə baxılırdı: texniki vasitələr (hardware) və proqram təminatı (software).

Texniki vasitələr – Burada əsas indikator məktəbdəki kompüterlərin sayının bunlardan istifadə edən məktəblilərin sayına olan nisbətdir. Həmçinin, istifadə olunan kompüter texnikasının göstəriciləri vacibdir.

Bu indikatorların məzmun indikatoru ilə əlaqəli olması haqqında fərziyə irəli sürülmüşdür, məsələn:

- ◆ Fasiləsiz təhsil sistemi hansı dərəcədə qəbul edilir;
- ◆ Fasiləsiz təhsil sisteminin məqsədlərinin həyata keçirilməsində İT-nin əhəmiyyətinin dərk edilməsi;
- ◆ İT-nin mənasının dərk edilməsi;
- ◆ İT-nin rahatlığının və praktikliyinin dərk edilməsi.

Proqram təminatı – Bu sahədə aşağıdakılar fərqləndirilir:

- ◆ Ümumi təyinatlı proqram təminatı;
- ◆ Təlim fənləri üçün səciyyəvi olan proqram təminatı.

Kadr potensialının inkişaf etdirilməsi – İstənilən təhsil sistemində müəllim əsas rol oynayır. Əgər müəllimlər yeni metodikaları həyata keçirə bilmirlərsə, sistem dağılır. Buna görə də müəllimlərin İT sahəsində ixtisaslaşdırılması, bu sahədə onların tələbatları, bu və ya digər vasitələrin faydalılığı, onların hansı metodikalardan istifadə etmələri və bu metodikaların reallaşdırılması üçün hansı İT vasitələrinin lazım olması haqqında məlumat toplamaq çox vacibdir. Bununla da növbəti sualların cavablandırılması lazımdır:

- ◆ Müəllimləri İT-dən istifadəyə təşviq etmək üçün məktəb hansı siyasəti həyata keçirir?
- ◆ Kadr potensialının inkişaf etdirilməsi üçün məktəb hansı tələbləri irəli sürür?
- ◆ İxtisas artırmaq üçün hansı imkanlar vardır?
- ◆ Kadr potensialının inkişafı üçün investisiyaların vəziyyəti necədir?
- ◆ Kadr potensialının inkişafı sahəsində məktəbin tələbatları necədir?

İdarəetmə və təşkilat – Təhsil sistemi başlanğıcında həvəskarlar hesabına irəliləyə bilər. Lakin uyğun təşkilatı yardım olmazsa, bu sistemlər geniş yayıla bilməzlər. Bu cür yardım müxtəlif formada ola bilər:

- ◆ İT infrastrukturunun yaradılmasının stimullaşdırılması (həvəsləndirilməsi);

- ◆ İT-dən istifadəyə yardım edən mühitin yaradılması;
- ◆ İT-nin təlim metodikasına inteqrasiyasını stimullaşdırma siyasəti;
- ◆ Kompüter siniflərinin yaradılması və ya fənn kabinetlərində kompüterlərdən istifadə edilməsi.

Tədqiqatın aparılma texnologiyası – Bir qayda olaraq IEA tədqiqatlarının hamısı çox ciddi aparılır. Onlarda təhsil sisteminin vəziyyəti, məktəblilər arasında test və anket sorğularının, müəllim və məktəb idarəçiləri arasında isə anket sorğularının iştirakçı ölkələrin seçilmiş məktəblərində eyni anda aparılması prosesində öyrənilir.

Bundan başqa bütün bu tədqiqatlar seçməli olur: anket sorğuları hər məktəbdə yox, seçim nəticəsində müəyyənləşdirilmiş məktəblərdə aparılır. Seçim, hər bir ölkə üçün təsdiq olunmuş xüsusi texnologiya ilə təsadüfi şəkildə aparılır. Seçilmiş məktəblərin sayı bütün iştirakçı ölkələr üçün eyni olmalıdır. Bütün bu cür tədqiqatların nəticələri seçilmiş qrupa – məktəblilərin populyasiyasına görə şərh edilir. Müxtəlif ölkələr üzrə məlumatların müqaisəliliyini təmin etmək üçün populyasiya artan meyar (kriteriya) əsasında təyin edilir.

1 modulu üç populyasiyaya (P1, P2 və P3) əsaslanır. Azərbaycan üçün bu populyasiyalar ibtidai məktəb (1-5-ci siniflər), natamam-orta məktəbin 7-9-cu siniflərinə və orta məktəbin 11-ci sinfinə uyğun gəlir.

SITES tədqiqatlarının seçimi hər ölkədə 200 məktəbdə aparılmışdır. Onlardan təlim prosesində kompüterdən istifadə edənlər sorğuda iştirak etmişdir. Hər bir iştirakçı məktəbə anketlər göndərilmişdir. Anket məlumatları kompüterə daxil edilmiş və elektron poçt vasitəsilə IEA-nın Hamburqdakı “Verilənləri Emal Etmə Mərkəzi”nə göndərilmişdir. İlk emaldan sonra məlumatların “təmizlənməsi” həyata keçirilmiş və təmizlənmiş məlumatlar yenidən mərkəzə göndərilmişdir.

Təhsildə it-nin istifadəsinə monitoring – 1 modulu qarşılıqlı addımlardan ibarət olan, əks əlaqəli kəsilməz proses kimi baxıla bilən bu cür monitoringin birinci mərhələsidir:

1. Standartların yaradılması və şəraitin tədqiqi;

2. Zəif yerlərin təyin edilməsi;
3. Zəif yerlərin diaqnostikası;
4. Şəraitin yaxşılaşdırılması.

Standartların yaradılması və şəraitin tədqiqi – təhsil sahəsində aparılan tədqiqat obyektiv və standartlaşdırılmış göstəricilər vasitəsilə faktların qeydiyyatından ibarətdir. O, müəyyən vaxtda müəyyən qrup məktəblilərin təyin edilmiş xarakteristikalarının seçməli tədqiqatlar vasitəsilə dəqiq qiymətinin əldə edilməsinə istiqamətlənmişdir.

Zəif yerlərin təyin edilməsi – Təhsil sahəsində aparılan tədqiqat məqsəd ola bilməz, buna görə də bu cür tədqiqatın nəticəsi elə şərh edilməlidir ki, təhsil sisteminin “məhsul”unun hansı hissəsinin pis olmasını təyin etmək mümkün olsun. Buna görə də tədqiqatlar zəif yerin mövcud olub olmaması və əgər varsa, bu təhsil sisteminin hansı alt sistemində, hansı təhsil sahəsində və hansı alt populyasiyada olması haqqında qərarla yekunlaşmalıdır.

Zəif yerlərin diaqnostikası – Adətən bu addımı “ikinci analiz” adlandırırlar. Burada da zəif yerin mövcud olması kimi nəticə təyin edilir.

Şəraitin yaxşılaşdırılması – Bu addımda əvvəlki addımlardan asılı olaraq nəticələr müəyyənləşdirildikdən sonra mövcud şəraitin yaxşılaşdırılması və ya yeni şəraitin hazırlanması prosesi həyata keçirilir.

Tədqiqatın əsas nəticələri:

Məzmun1 – Modulu çərçivəsində məzmununda “cəhdlər” və “imkanlar” fərqlənirdilər. Birincilər İT-yə görə reallaşdırılması nəzərdə tutulan təlim nəticələrini və təhsil proseslərini planlaşdıran təlim məqsədlərini (təlim prosesi, müəllimin rolunu, nəticələrin qiymətləndirilməsini) terminlərlə təsvir edir. İkincilər məktəblilərə verilən təhsil imkanları ilə reallaşdırılan terminlərlə təsvir edilir.

“Cəhdlər” və “imkanlar” haqqında informasiya məktəb direktorlarından alınmışdır. Metodiki sistem məktəblərin vəziyyətini “ənənəvi – fasiləsiz təhsil sistemi” oxu üzərində göstərir. Məktəbin bu və ya digər sistemi hansı dərəcədə dəstəkləyəcəyi haqqında informasiya, həmin məktəbin İT-yə görə qoyduğu məqsədləri anlamağa kömək edə bilər.

Metodik sistem – Məktəbin bu və ya digər sistemə hansı dərəcədə istiqamətləndiyini anlamaq üçün təsdiqləmələr siyahısı formalaşdırılmışdır. Direktorlar bunların hər biri ilə nə dərəcədə razı olduqlarına cavab verməli idilər:

Sizin məktəbdə aşağıda göstərilən hər bir təlim və tədris istiqamətləri hansı dərəcədə öz əksini tapır?

1. Məktəblilər sərbəst öyrənmə vərdişlərini inkişaf etdirirlər;
2. Zəif şagirdlərlə yenidən məşğul olurlar;
3. Təlim elə təşkil edilir ki, ilkin səviyyə, temp və öyrənmə yolunun müxtəlifliyi nəzərə alınır və s.

Bu təsdiqləmələrin bəziləri ənənəvi təhsili, bəziləri isə fasiləzis təhsili əks etdirir.

Ənənəvi təhsil sisteminin bütün ölkələr üçün orta indikator qiymətləri, fasiləsiz təhsil göstəricilərinə nisbətən daha yüksək oldu. Burada Norveç, Yeni Zelandiya və Kipr (ibtidai məktəb), Danimarka, Macarıstan, Norveç, Sloveniya (natamam-orta məktəb), Latviya, Norveç (orta məktəb) istisna təşkil edir.

İT ilə əlaqədar təlim məqsədləri – Məktəblərin İT sahəsində qarşılıqlarına hansı təlim məqsədlərini qoyduqları haqqında informasiya almaq üçün direktorlara iki sual verilmişdir. Birinci sual – hazırda məktəbdə İT-dən istifadə edilməsində məqsədlər haqqındadır. İkinci sual – İT-nin məktəbdə istifadəsində metodik baxışlara aiddir.

A. Aşağıda verilmiş kompüterlərdən istifadə olunma məqsədləri sizin məktəb üçün nə dərəcədə vacibdir (vacib deyil, vacibdir, çox vacibdir)?

1. Məktəbliləri gələcək profesional fəaliyyətə hazırlamaq;
2. Təlim göstəricilərini artırmaq;
3. Aktiv təlim metodlarını inkişaf etdirmək;
4. Təlimi fərdiləşdirmək;
5. Əməkdaşlığı və planlı işi inkişaf etdirmək;
6. Təlim nəticələrinə görə məsuliyyət hissini inkişaf etdirmək;
7. Trenajor imkanlarını vermək;
8. Təhsilə olan marağı inkişaf etdirmək..

B. Növbəti təsdiqlər kompüterlərin müxtəlif formada istifadə olunmasına aiddir. Onlar sizin məktəbin İT sahəsində siyasətini əks etdirirmi?

1. Hər bir sinifə bir və ya bir neçə kompüter lazımdır;
2. Müəllim kompüterdən təlim prosesində istifadə edir;
3. Geridə qalan şagirdlərlə işləmək üçün kompüterlərdən istifadə edirlər;
4. Şagirdlərin kompüterdən sərbəst istifadə imkanları artırılır;
5. Şagirdlər kompüterdən köməkçi vasitə kimi (informasiyanı analiz etmək, axtarmaq və təsvir etmək üçün) istifadə edirlər;
6. Şagirdlər elektron poçtdan istifadə edirlər;
7. Şagirdlər İnternet vasitəsilə uzaq məlumat bazasından istifadə edirlər;
8. İT sahəsində digər məktəblərlə əməkdaşlıq edirlər.

Tədqiqat göstərdi ki, (“A.” sualında) əsas məqsədlər: Təhsilə olan marağı artırmaq, gələcək peşəyə hazırlanmaqdır. Bu mənada bir çox ölkələrin məktəb direktorları xarici həmkarları ilə həmrəydirilər.

“B.” sualına gəldikdə isə, burada müxtəlif ölkə məktəbləri arasında böyük fərqlər meydana çıxmışdı. Hər şeydən əvvəl, bəzi ölkə məktəbləri (obyektiv səbəblərə görə) kompüterləri hər bir sinif otağına yerləşdirməyi qarşılarına məqsəd qoymurlar. Lakin bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə də (Yaponiya, Belçika) oxşar şərait müşahidə olunmuşdur.

Praktik olaraq bütün ölkələrdə məktəblər kompüterdən təlim vasitəsi kimi istifadə etməyi qarşılarına məqsəd qoyurlar.

Azərbaycanda məktəb direktorları, məktəblilərin sərbəst öyrənmə və kompüterdən təlim vasitəsi kimi sərbəst istifadə imkanlarını genişləndirmirlər.

Aydındır ki, Azərbaycan məktəbləri üçün elektron poçtdan istifadə edilməsi məqsəd ola bilməz, lakin bəzi ölkələrdə (Belçika, Yaponiya, Slovakiyada) bir çox məktəblilər, bu halın nəzərə alınmadığı məktəblərdə oxuyurlar.

İT sahəsində gözlənilən təlim nəticələri haqqında informasiya növbəti sual vasitəsilə alınmışdır: “Göstərilən sinifin sonunda məktəblilər İT sahəsində hansı vərdislər əldə etməlidirlər?”

1. Kompüterlə işləmə (fayl, klaviatura, xarici qurğular);

2. Mətn prosessoru vasitəsilə sənədlər hazırlamaq;
3. Qrafik prosessorla rəsm hazırlamaq;
4. Elektron cədvəl vasitəsilə hesablamaq;
5. Sadə proqramlar yaratmaq (Loqo, Paskal);
6. Elektron poçtdan istifadə etmək;
7. Elektron formasında informasiya axtarmaq və istifadə etmək;
8. Digərləri.

Rusiyada respondentlər birinci yerdə kompüterdən istifadə bacarığını qoyurdular (86% müsbət cavab, digər ölkələrdə 100%). İkinci yerdə proqram tərtib etmə bacarığı (79%) – bu bölmədə Rusiya digər ölkələrdən köklü surətdə fərqlənir (bu mövqe həmçinin Kipr, Honkonq və Litvada yüksək, Fransa, İspaniya, Norveç və Sloveniyada çox aşağı göstəricilərə malikdir). Üçüncü yerdə mətn prosessorundan istifadə bacarığı (72%), dördüncü yerdə isə qrafik proqramlardan və elektron cədvəllərdən istifadə bacarığıdır (66%).

İT sahəsində təhsildə gözlənilən nəticələr və məktəblilərə verilən imkanlar

Burada dörd qrup indikator fərqləndirmək olar:

- ◆ Proqram təminatından istifadə imkanları;
- ◆ İnternetdən istifadə imkanları;
- ◆ Fasiləsiz təhsil çərçivəsində İT-dən istifadə imkanları;
- ◆ Ənənəvi təhsil çərçivəsində İT-dən istifadə imkanları.

İT – proqram təminatından istifadə – Rusiya, Kipr və Bolqarıstanda, inkişaf etmiş ölkələr arasında isə – Yaponiyada proqram təminatından istifadə göstəricisi çox aşağıdır. Bu göstərici Kanada, İsrail və Yeni Zelandiyada daha yüksəkdir. Rusiyada birinci yerdə mətn prosessoru (83%), ikinci yerdə proqramlaşdırma (78%), üçüncü yerdə isə elektron cədvəllərdir (75%).

İnternetdən istifadə imkanları – Azərbaycan məktəbləri praktik olaraq İnternetdən istifadə etmirlər. Xarici ölkələrə gəldikdə isə təlim məqsədi üçün bu şəbəkənin imkanlarından olan elektron poçt və uzaq məlumat bazasından daha çox istifadə edilir.

Kompüterlərin təhsildə istifadəsinə həsr edilmiş tədqiqatlar IEA-da 1989 və 1992-ci illərdə aparılmışdır, lakin aydındır ki, bu məlumatları daima yeniləmək lazımdır. Xüsusən də son beş ildə bu sahədə baş verən dəyişikliklər buna əsas verir.

Birinci nəsil kompüterlərin məktəblərdə istifadə olunduğu 80-ci illərlə müqayisədə, hazırda texnologiyalar haqqında diskusiyalar daha çox təzahür dairəsini əhatə edir: İnternet, WWW və multimedia – məktəbdə, evdə və iş yerində. Bütün bu texnologiya xarakterli dəyişikliklər artıq “informasiya cəmiyyəti” erasının başladığı haqqında danışmağa imkan verir və təhsildə texnologiyanın artan rolunu qəbul etməyə məcbur edir. Bəzi nüfuzlu siyasi xadimlərin çıxışlarında, sənaye cəmiyyətindən informasiya cəmiyyətinə keçid qeyd edilmişdir. Onların məruzələlərində, həmçinin qeyd edilmişdir ki, sosial təcridə qarşı durmaq və qlobal iqtisadiyyatda rəqabət qabiliyyətini saxlamaq üçün təhsil ənənəvi formadan uzaqlaşmalı və vətəndaşları fasiləsiz təhsilə (lifelong learning – LLL, daha sonralar isə European Commission, 1995; PACT/PET, 1997; ERT, 1997) hazırlamalıdır. Bu fikir çox vaxt, İT-nin təhsil sistemlərinin transformasiyasında əhəmiyyətli rol oynayacağı haqqında tezislə müqayisə olunur.

Distant təhsil – təhsil müəssisəsindən istənilən məsafədə olan öyrənənlərə xüsusişdirilmiş informasiya-təhsil mühiti vasitəsilə göstərilən təhsil xidmətləri kompleksidir. İnfomasiya-təhsil mühiti öyrənənlərin təhsil ehtiyaclarının təmin edilməsinə yönəlmiş, verilənlər, informasiya resursları, qarşılıqlı əlaqə protokollarının ötürülmə vasitələri, aparat-proqram, metodik-təşkilati təminat və s. vasitələrin sistemli təşkilidir.

Distant təhsil öyrədən və öyrənən arasında əlaqəni telekommunikasiya və kompüter şəbəkələri vasitəsilə operativ, müntəzəm dialoq, əks əlaqə əsasında, uzaq məsafədən həyata keçirən texnologiyadır. Distant təhsil texnologiyasından təhsilin bütün səviyyə və formalarında istifadə edilə bilər. Distant təhsil ənənəvi təhsilin elektron variantı və ya mövcud təlim formalarının telekommunikasiya üçün uyğunlaşdırılmasından ibarət deyil. Distant təhsil ənənəvi təhsil formalarına nisbətən öyrənənlərin müstəqilliyini, fəallığını, şüurluluğunu, yaradıcılığını

optimal inkişaf etdirməklə, müasir təhsilin qarşısında duran strateji məsələləri səmərəli həll edir.

Distant təhsil sisteminin əsas məqsədi mərkəzdə və regionlarda əhalinin müxtəlif təbəqələrinə bərabər təhsil imkanları yaratmaq, qabaqcıl universitetlərin elmi-pedoqoji potensialından səmərəli istifadə etməklə təhsilin keyfiyyətini yüksəltməkdir.

Distant təhsil sistemi öyrənənlərə həm baza təhsili almağa, həm də əsas fəaliyyəti ilə paralel əlavə təhsil almağa imkan yaradır. Nəticə etibarilə distant təhsil sistemi cəmiyyətdə təhsil mühitinin yeniləşməsini, vətəndaşların təhsil ehtiyaclarının və təhsil hüquqlarının bərqərar olmasını təmin edir. Distant təhsil təlim texnologiyası olaraq təhsilin keyfiyyətini müasir İKT vasitələrinin intensiv tətbiqi ilə daha da yüksəldir. Bu təhsil sistemi, təbii olaraq, mövcud sistemlərə inteqrasiya edilir, onları təkmilləşdirir, fasiləsiz təhsili inkişaf etdirir. Distant təhsil sistemi qloballaşan dünyada XXI əsrin ən perspektiv təhsil texnologiyasıdır.

Distant təhsil sisteminin xarakterik xüsusiyyətlərinə çeviklik, modulluq, iqtisadi səmərəlilik, müəllimin yeni rolu, təhsilin keyfiyyətinə xüsusi nəzarət, təlimin xüsusiləşdirilmiş vasitə və texnologiyalarından istifadə və s. məsələlər aiddir.

Çeviklik – Distant təhsildə öyrənən əsasən mühazirə və seminarlarda müntəzəm iştirak etmir, əlverişli məkan və zaman daxilində, mənimsəmə qabiliyyətinə uyğun ahənglə tədris materialını öyrənir, fərdi qaydada kursu tam mənimsəmək üçün lazımı həcmdə çalışır.

Modulluq – Distant təhsil proqramlarının əsasını modulluq prinsipi təşkil edir. Hər bir kurs ayrılıqda müəyyən fənn sahəsindən tam təsəvvür yaradır. Bu imkan verir ki, fərdi və ya qrup tələbatlarını nəzərə alaraq müstəqil modul kurslardan fərdi tədris proqramı yaradılsın.

İqtisadi səmərəlilik – Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, distant təhsil ənənəvi təhsil formalarından xeyli ucuzdur.

Müəllimin yeni rolu – Distant təhsildə müəllim əsasən idrak prosesinin əlaqələndirilməsi, tədris kursunun təkmilləşdirilməsi, fərdi tədris planının

tərtibində məsləhət vermək, tədris layihələrinə rəhbərlik kimi funksiyaları icra edir. Müxtəlif məkan və zaman daxilində müəllim-tələbə ünsiyyəti müasir İKT vasitəsilə həyata keçirilir. Bu, rəhbərliyin səmərəliliyinə, operativliyinə, göndərilmiş informasiyanı əlverişli vaxtda qəbul etməyə, öyrənməyə imkan yaradır.

Keyfiyyətə xüsusi nəzarət – Distant təhsildə təhsil standartlarına uyğunluq daim diqqət mərkəzində saxlanılır, keyfiyyətə nəzarət forması olaraq distant və canlı (bilavasitə) imtahanlar, sorğu, müsahibələr, praktik kurs və layihə işləri, intellektual kompüter-test sistemindən istifadə olunur.

Xüsusilaşdırılmış texnologiya və vasitələrdən istifadə – Distant təhsil texnologiyası tələbənin müstəqil surətdə müəyyən informasiya blokunu mənimsəməsi və bu prosesə nəzarətə imkan verən metod, forma və vasitələr külliyyatıdır. Öyrədici texnologiya konkret informativ məzmun bazasında qurulur, bu texnologiya informasiyanın optimal təqdimatı tələblərinə uyğun olmalıdır. Distant təhsildə mənimsənilməsi nəzərdə tutulan biliklərin məzmunu təhsil standartlarına uyğun olan xüsusilaşdırılmış kurs və modullarda, bilik və verilənlər bankında, video-təsvirlər və elektron kitabxanada və s. mənbələrdə əks olunur.

Distant təhsildə öyrənənlərə informasiya aşağıdakı formalarda təqdim edilə bilər:

- ◆ Çap materialları;
- ◆ Elektron materiallar (kompüter təhsil-mühiti, elektron dərslik və s.)
- ◆ Audio-video materiallar;
- ◆ Televerilişlər.

Bu tədris informasiyaları aşağıdakı daşıyıcılarda ola bilər:

- ◆ kitablar;
- ◆ disklər;
- ◆ audio-video kasetlər.

Distant proqram təminatında aşağıdakı təlim vasitələrindən istifadə olunur:

- ◆ Tədris metodik kompleks (“keys”);
- ◆ Kompüter;
- ◆ Televizor;

- ◆ Audio-video maqnitofon;
- ◆ Multimedia texnikası.

Distant proqram təminatında təhsil məlumatlarının ötürülməsində əsasən müasir telekommunikasiya və onların nəqli vasitələrindən istifadə olunur.

Bunların vasitəsi ilə təlim prosesi:

- ◆ Zəruri tədris-metodik materiallar;
- ◆ Öyrədən və öyrənən arasında interaktiv əlaqə;
- ◆ Distant proqram təminatı daxilində idarəedici informasiya mübadiləsi;
- ◆ Beynəlxalq informasiya şəbəkəsinə çıxışla təmin edilir.

Distant proqram təminatının əsas texnologiyaları aşağıdakılardır:

- ◆ **Keys texnologiyası.** Tədris metodik materiallar ciddi strukturlaşdırılır, xüsusi “keys” formasında komplektləşdirilir, müstəqil mənimsənilməsi üçün öyrənənə göndərilir. Öyrənənlə məsləhətçi-müəllim, tyutor arasında müntəzəm məsləhətləşmə aparılır.
- ◆ **TV texnologiyası.** Tədris prosesi telemühazirələr əsasında həyata keçirilir, müəllim və tyutorla sistemətlək məsləhətləşmələr aparılır.
- ◆ **Şəbəkə texnologiyası.** Öyrənənləri tədris-metodik materiallarla təmin etmək, həmçinin öyrənən və öyrədən arasında inteakti əlaqə yaratmaq məqsədi ilə İnternet şəbəkəsindən istifadə edilir. Şəbəkə texnologiyasında lokal(intranet) və qlobal (İnternet) şəbəkə texnologiyalarından istifadə edilir.

Sonuncu halda distant dialoq İnternet resursları vasitəsilə həyata keçirilir. Təlim ünsiyyətinin əsasını xüsusi hazırlanmış və distant təhsil kursu şəklində tərtib edilmiş vasitələr təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasında distant təhsil sistemini yaratmaq üçün öncə hansı texnologiyadan istifadə etmək qərarının qəbul edilməsi çox vacibdir.

Ümumiyyətlə, hər hansı bir məsələnin həlli əsasən qərar qəbul edən şəxslərdən böyük təcrübə və peşəkarlıq tələb edir. Bu zaman ona bir çox sahələr üzrə ekspert informasiyası lazım gəlir. Peşəkar mütəxəssislərin bilikləindən ibarət olan bu informasiya hətta kiçik məsələlər üçün çox böyük həcmə malik olur.

Bundan əlavə, əgər qərar qəbul edən şəxs kriteriləri qiymətləndirmək üçün kifayət qədər biliyə və təcrübəyə malik olmazsa, onda nəticənin əldə olunması üçün müxtəlif sahələr üzrə eksperimentlərin cəlb edilməsi zəruri olur. Lakin müxtəlif səbəblərdən qərarların qəbul edilməsi prosesinə ekspertlərin cəlb olunması həmişə mümkün olmur. Belə ki, bu bir tərəfdən ekspertlərin olmaması və ya onları cəlb etməyin mümkün olması ilə, digər tərəfdən isə təhlükəsizlik nöqtəyindən bəzi məsələlərin həllinə kənar adamların cəlb edilməsinin arzu olunmamazlığı ilə bağlı olur.

Nəhayət, bəzi məsələlərin həll edilməsi üçün bir mütəxəssis fikri kifayət etmir, yəni qərarların qəbul edilməsi üçün mütəxəssis qrupunun məşvərətinin keçirilməsinə və ya çoxlu sayda mütəxəssis bilik və təcrübəsindən istifadə edilməsinə zərurət yaranır.

Distant təhsil sisteminin yaradılmasında da beynəlxalq təcrübəyə və ekspertlərin rəyinə əsaslanılmalıdır. Distant təhsil sistemində yuxarıda adları çəkilən texnologiyaların hər üçünün tətbiqi mümkündür. Azərbaycan Respublikasında distant təhsil sisteminin inkişafının ilkin mərhələsində əsasən keys texnologiyasının tətbiqi məqsədəuyğundur. Distant təhsil sisteminin keys texnologiyasının tətbiqi üzrə təcrübə topladıqdan sonra bu əsasda distant təhsil İnternet və TV texnologiyasının yaradılması və inkişafı daha asan olar. Bu müddət ərzində respublikada distant təhsil sisteminin hərtərəfli inkişafı üçün müəyyən hazırlıq işləri də görülməlidir. Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasında distant təhsil sisteminin yaradılması və inkişafı konsepsiyası, Azərbaycan Respublikasında distant təhsil sisteminin yaradılması və inkişafı üzrə Dövlət Proqramı hazırlanar, Azərbaycan Respublikası Təhsil sistemi üçün Vahid İnformasiya-Təhsil Mühitinin (məkanının) yaradılması prosesi (vahid distant təhsil platformasının – xüsusi hazırlanmış proqram kompleksinin formalaşması) yekunlaşar, tədris müəssisələrində zəruri maddi-texniki bazanın təminatı, müxtəlif ixtisaslar üzrə elektron kursların tərtibi və onların eksperimental sınağının təşkili, bu sahə üzrə kadrların hazırlanması, zəruri hüquqi-normativ bazanın yaradılması, beynəlxalq təcrübənin daha da ətraflı öyrənilməsi və yerli təhsil sistemi xüsusiyyətləri nəzərə

alınmaqla adaptasiyası, distant təhsil texnologiyalarının cəmiyyətdə geniş təbliği işinin aparılması, bu problem üzrə elmi-tədqiqat işlərinin təşkili və aparılması və s. kimi məsələlərin müvəffəqiyyətli həlli reallaşar.

2.2. Ölkədə rəqabətli insan kapitalının inkişaf problemləri

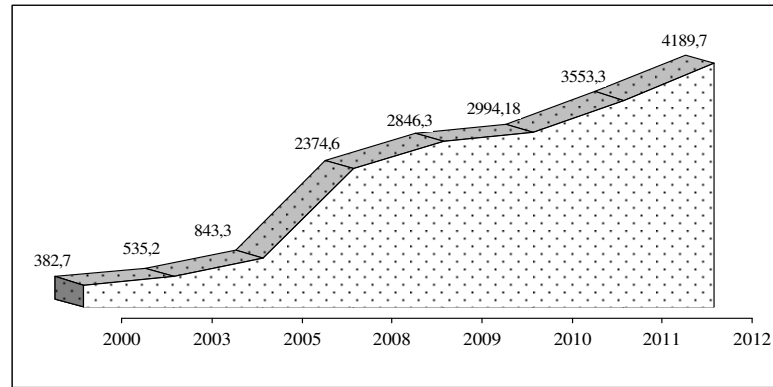
İnsan kapitalının formalaşması, inkişafı mürəkkəb və çoxcəhətli bir proses olub, fərdin məxsusi keyfiyyətlərinin, bilik və bacarıqlarının, qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi, bu keyfiyyətlərin məcmu şəkildə kapitala çevrilməsi ilə bağlıdır. İnsan kapitalının müxtəlif formalarda inkişafı bu kapitalı formalaşdıran komponentlər üzrə maliyyə vəsaitlərinin məqsədli şəkildə yönəldilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. İnsan kapitalına investisiya işçinin ixtisas və qabiliyyətinin, eləcə də əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə istiqamətlənmiş hər hansı bir fəaliyyətdir. Bu fəaliyyət çərçivəsində yönəldilən vəsaitlər fərdin bilik və bacarıqlarının, təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi, sağlamlığının qorunması, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, həyat keyfiyyətinin yaxşılaşmasına xidmət etməlidir. Belə olan halda formalaşmış kapital onun sahibinin sosial-iqtisadi təminatlılıq səviyyəsinin yüksəlməsinə, bütövlükdə cəmiyyətin möhkəmlənməsinə təkan vermiş olur.

İnsan kapitalına yönəldilən investisiyaların istiqamətləri onun strukturu baxımından fərqləndirilir, lakin iki əsas istiqamət ümumi olaraq qalır: birincisi, təhsilə, ikincisi isə sağlamlığın qorunması və səhiyyənin inkişafına yönəldilən investisiyalardır. Bəzi tədqiqatçılar burada işçi qüvvəsinin yerdəyişməsi, mobilliyi, iş düzəlmə və digər çoxsaylı iqtisadi əhəmiyyətli informasiyanın axtarışı və onu əldə etmək məqsədləri üçün yönəldilən investisiyalar, uşaqların təlim-tərbiyəsi ilə bağlı xərclərə yönəldilən investisiyalar, elmin və intellektin, mədəniyyət və incəsənətin inkişafına yönəldilən investisiyaları da daxil edirlər.

İnsan kapitalına yönəldilən investisiyalar həm bu kapitala sahib olan fərdin özünün, həm də bütövlükdə cəmiyyətin inkişafı nöqtəyi-nəzərində olduqca strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan bu prosesdə cəmiyyətin müxtəlif institutları, dövlət və qeyri-dövlət institutlarının fəal iştirakı vacibdir. Məhz bu məqsədlə insan kapitalının geniş təkrar istehsalında dövlət tərəfindən sosial sahələrə yönəldilən maliyyə vəsaitlərinin müsbət təsirləri olduqca böyükdür. Bu, dövlətin həyata keçir-

diyi sosial siyasət çərçivəsində reallaşır. Ona görə də biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın inkişafı şəraitində sosial siyasətin əsas məqsədləri sırasında əhalinin aztəminatlı təbəqələrinin sosial müdafiəsi ilə yanaşı, innovasiya potensialına malik cəmiyyət üzvlərinin öz potensiallarını reallaşdırma bilmələri üçün əlverişli şəraitin yaradılması prioritet təşkil etməlidir. Bu isə rəqabətqabiliyyətli inkişafın əsas şərtləndirici amillərindən olan insan kapitalının inkişafına xidmət edir.

Bu gün respublikamızda sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi məqsədilə qəbul edilən çoxsaylı dövlət proqramları, strategiyaların reallaşmasında, bu istiqamətdə genişmiqyaslı tədbirlərin həyata keçirilməsində, ümumilikdə ölkədə sosial siyasətin maliyyələşdirilməsində dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin rolu daha çox hiss edilməkdədir. Respublikamızın müstəqilliyinin bərpasından keçən dövr ərzində dövlət büdcəsindən ayrılan sosial inkişaf məqsədli vəsaitlərin həcmi ilbəil artmaqdadır. Son illərdə də bu istiqamətdə davamlı artım meyilləri müşahidə edilir və ayrılan vəsaitlərin həcmi dövlət büdcəsi xərclərinin prioritetləri sırasına daxildir. 2000-2012-ci illərdə sosial-mədəni tədbirlərin maliyyələşdirilməsi məqsədilə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin həcmi təxminən 11 dəfə artmışdır.

Şəkil 2. Dövlət büdcəsindən sosial-mədəni tədbirlərə ayrılan vəsaitlər, mln.manat

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2009 və 2013-ün, “Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi zərfi 2010 və 2013-ün məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bu vəsaitlərin strukturunda sosial sferanın ayrı-ayrı istiqamətlərinin inkişafı məqsədliə ayrılan vəsaitlərin həcmi də davamlı olaraq artırılmışdır. 2000-2010-cu illərdə sosial-mədəni tədbirlər sırasında təhsil sferasına ayrılan vəsaitlərin xüsusi

çəkisi 40%-dən yüksək olmuşdur, lakin bu rəqəm tədricən 2000-ci ildə 47,5%-dən 2012-ci ildə 35,7%-dək azalmışdır. Bu xərclərin dövlət büdcəsi xərclərində xüsusi çəkisi isə 23,8%-dən 8,3%-dək azalmışdır. Təhsilə ayrılan büdcə vəsaitlərinin strukturunda daha çox natamam və orta təhsil xərcləri üstünlük təşkil etmişdir.

Təhsilə ayrılan vəsaitlər, mln.manat

Cədvəl 3

Xərclərin istiqamətləri	2008	2009	2010	2011	2012
Cəmi xərclər	979,7	1147,9	1180,8	1268,5	1453,2
Məktəbəqədər və ibtidai təhsil	72,0	82,8	88,6	93,9	102,1
Natamam və orta təhsil	593,0	673,5	684,8	718,6	766,4
İnternat və xüsusi məktəblər	37,8	46,5	46,4	50,3	51,5
Texniki peşə məktəbləri və liseylər	50,4	60,6	62,6	67,0	71,6
Ali təhsil	84,1	127,98	131,97	150,2	140,2
Təhsil sahəsində tətbiqi tədqiqatlar	2,9	3,99	4,1	4,5	4,7
Təhsil sahəsində digər xidmətlər	139,5	152,5	162,5	184,0	316,6

Mənbə: "Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi zərfi 2010; 2013"

Son 10 ildə respublikamızda səhiyyə sisteminin inkişafı məqsədilə ayrılan vəsaitlərin həcmi 11 dəfə artmışdır. Bu vəsaitlərin sosial-mədəni tədbirlərə ayrılan vəsaitlərin strukturunda payı isə 10,3%-dən 15%-ə yüksəlmişdir, lakin dövlət büdcəsi xərclərinə nisbətən bu rəqəm 5,4%-dən 3,5%-ə enmişdir. Səhiyyə xərclərinin strukturunda isə daha çox xəstəxanalar və səhiyyə sahəsinə aid edilən digər xidmətlərə ayrılan vəsaitlərin həcmi artırılmışdır ki, bu xərclərin də strukturunda dövlət proqramları yer almışdır.

Səhiyyəyə ayrılan vəsaitlər, mln.manat

Cədvəl 4

Xərclərin istiqamətləri	2008	2009	2010	2011	2012
Cəmi xərclər	346,2	402,4	429,2	493,4	609,4
Poliklinikalar və ambulatoriyalar	57,7	62,4	75,9	83,98	91,9
Xəstəxanalar	194,0	227,9	234,7	264,98	315,5
Səhiyyə sahəsində digər xidmətlər	7,7	7,98	4,4	4,3	5,3
Səhiyyə sahəsində tətbiqi tədqiqatlar	2,4	2,6	2,96	3,1	3,5
Səhiyyə sahəsinə aid edilən digər xidmətlər	84,4	101,5	111,2	137,0	193,2

Mənbə: "Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi zərfi 2010; 2013".

Ölkəmizdə aztəminatlı əhali təbəqəsinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, pensiya və sosial təminat sisteminin təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi, pensiya və müavinətlərin, ünvanlı sosial yardımın, məcburi köçkünlərin sosial problemlərinin həlli və digər sosial tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün hər il dövlət büdcəsindən vəsaitlər ayrılır. Son 10 ildə bu vəsaitlərin həcmi 11 dəfədən çox

artmışdır. Sosial müdafiə xərclərinin strukturunda Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial müdafiə Fonduna ayırımların (transfərtlər) həcmi də davamlı olaraq artırılmışdır.

Sosial müdafiə və sosial təminatla ayrılan vəsaitlər, mln.manat

Cədvəl 5

Xərclər	2003	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Sosial müdafiə xərcləri	153,6	217,7	330,3	578,4	825,3	1038,9	1108,9	1478,3	1750,7
o cümlədən, DSMF-ə transfərtlər	153,6	186,0	167,0	278,7	350,0	495,0	533,7	886,0	1044,3
Sosial təminat xərcləri	60,4	87,2	11,2	16,4	21,1	15,5	15,0	17,1	18,8

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi zərfi 2010; 2013, Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2009;

2013 və AR DSMF-nin məlumatları (<http://www.sspf.gov.az/>).

Dövlət büdcəsində mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid edilməyən sahələrdə fəaliyyətin maliyyələşdirilməsi üçün ayrılan vəsaitlərin həcmi isə 11,7 dəfə artaraq, 2000-ci ildə 20,1 mln.manatdan 2012-ci ildə 240,8 mln.manata yüksəlmişdir. Bu vəsaitlərin sosial-mədəni tədbirlərə ayrılan vəsaitlərin strukturunda payı 5,7%-4,5% arasında dəyişmişdir, dövlət büdcəsi xərclərinə nisbətə bu rəqəm 2,4%-dən 1,4%-ə enmişdir.

Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid edilməyən sahələrdə fəaliyyət üzrə ayrılan vəsaitlər, mln.manat

Cədvəl 6

Xərclərin istiqamətləri	2008	2009	2010	2011	2012
Cəmi xərclər	140,2	158,3	168,4	189,9	240,8
Mədəniyyət və incəsənət sahəsində fəaliyyət	77,0	83,98	94,9	106,3	112,6
Radio, televiziya və nəşriyyat	39,0	47,0	47,3	53,9	60,3
Bədən tərbiyəsi, gənclər siyasəti və turizm	21,9	24,7	23,2	26,1	56,1
Digər kateqoriyalara aid edilməyən fəaliyyət	2,2	2,5	2,9	3,5	11,8

Mənbə: "Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi zərfi 2010; 2013",

Son 10 ildə dövlət büdcəsindən elmin maliyyələşməsinə ayrılan vəsaitlərin həcmi 9,3 mln.manatdan 116,7 mln.manatadək yüksəlmişdir. Bu vəsaitlərin sosial-müdafiə tədbirlərinə ayrılan vəsaitlərin strukturunda payı 2,4-3,1% arasında dəyişmiş, dövlət büdcəsi xərclərində payı isə 1,2%-dən 0,7%-dək azalmışdır. Həmin xərclər fundamental elmi tədqiqatların və dövlət orqalarında mövcud olan elmi-tədqiqat təşkilatları tərəfindən həyata keçirilən elmi işlərin maliyyələşməsi məqsədləri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Bu gün respublikamızda sosial sferanın maliyyələşdirilməsində əsas subyekt

kimi dövlət çıxış edir və büdcə vəsaitlərinin xüsusi çəkisi daha çox üstünlük təşkil edir. Bazar iqtisadi sistemi inkişaf etdikcə, cəmiyyətin sosial inkişafında özəl sektorun, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının, yerli özünüidarəetmə orqanlarının iştirakına zərurəti yaranır və bu da sosial siyasətin maliyyə təminatı kanallarının çoxalmasını şərtləndirir. Deməli, cəmiyyətin özünün bu prosesə hazırlanması, dövlətin bu istiqamətdə fəaliyyətinin gücləndirilməsi artıq zərurətə çevrilməkdədir.

FƏSİL III. İnformasiya iqtisadiyyatında rəqabətli insan kapitalının inkişaf perspektivləri

3.1. Rəqabətli insan kapitalının formalaşmasının və inkişafının əsas istiqamətləri

Müasir innovasiyalı iqtisadiyyatın ən aktual problemlərindən biri biliyin rolunun artması və iqtisadi artımın, tərəqqinin təmin edilməsində onun ən mühüm əhəmiyyətli resurslardan birinə, yəni intellektual kapitala çevrilməsidir. Yeni bilklər onu istifadə edən müəssisənin bazar dəyərini və rəqabətqabiliyyətliliyini yüksəltdiyi üçün bu biliyə müəssisənin strateji əhəmiyyətli ehtiyatlarından biri kimi baxmaq olar. Ona görə də son illər əmtəə və xidmətlərin istehsalında intellektual kapitalın rolu getdikcə artmaqdadır. 21-ci əsrin əvvəllərində yüksəktexnologiyalı amerika şirkətlərində intellektual kapitalın dəyəri kapitalın ümumi dəyərinin 80%-ə qədərini təşkil edirdi.

Əgər cəmiyyətin sənaye (industrial) inkişafı mərhələsində məhsulların istehsalında hada çox xammal, materiallar, enerji resursları, iş qüvvəsi tələb olunurdusa, artıq postindustrial və informasiya cəmiyyəti fiziki resurslardan çox, intellektual resursların, yəni biliyin istifadəsinə ehtiyac yaratmışdır ki, bu da yaradılan yeni məhsul növlərində, yeni texnologiyalarda, yeni vərdişlər, bacarıqla, istehlakçılarla yeni münasibətləri sistemində özünü təzahür etdirir, çünki müasir iqtisadiyyatda bilik inkişafın lokomotivi rolunu oynayır.

İntellektual kapital, xüsusi biliklər və kommunikasiya təkcə yaradılan yeni dəyərin amili kimi çıxış etmir, həm də müəssisənin rəqabətqabiliyyətliliyinin mühüm hərtləndirici amili rolunda çıxış edir. Məhz bu amil innovasiyalı inkişafın ən qabarıq cəhətlərindən biridir. Daima yeni texnologiyalar, bilik, təcrübə və vərdişlərə əsaslanan innovasiyaların həyata keçirilməsi kompaniyaların uğurunun əsasını təşkil edir.

İntellektual kapitalın əsas xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

➤ müasir şəraitdə məhz kapitalın bu forması iqtisadi artımın əsas meyillərini müəyyən edir;

➤ intellektual kapitalın formalaşması həm onun sahibi olun insanın özü, həm də bütövlükdə cəmiyyət tərəfindən yatırımların həyata keçirilməsini və onların davamlı şəkildə artırılmasını tələb edir;

➤ intellektual kapitalın toplanması biliklər, vərdiş və heyətin təcübəsi formasında həyata keçirilir;

➤ intellektual kapitalın toplanması səviyyəsinə uyğun olaraq onun gəlirlilik səviyyəsi, gəlir gətirməsi müəyyən bir həddə qədər yüksələ bilər ki, bu da aktiv əmək fəaliyyət dövrü ilə məhdudlaşır;

➤ intellektual kapitala yönəldilən investisiyalar onun sahibinin yüksək gəlir əldə etməsi imkanlarını təmin etməlidir;

➤ intellektual kapital likvidlik dərəcəsinə görə fiziki kapitaldan fərqlənir, lakin o, dövriyyət aktivi deyildir. Bu kapitalın müəyyən elementləri, o cümlədən xidmətlər, patent üçün faydalı olan biliklər alınıb satılır;

İntellektual kapital istehsal texnologiyasının və onun məhsullarının yenilənməsi xarakterini və tempini müəyyən edir, sonra isə bazarda əsas rəqəbəüstünlüyü amili kimi çıxış edir.

İntellektual kapital anlayışını elmə ilk dəfə 20-ci əsrin böyük iqtisadçılarından olan D.Helbreyt gətirmişdir. Onun ilk tədqatçısı isə T.Stüart olmuşdur. O, ümumi formada intellektual kapitalı kompaniyanın işçinin bildikləri və kompaniyanın bazarda rəqabət üstünlüyünü nəyin təyin etməsinin məcmusundan ibarət olması kimi təqdim etmişdir. «...patentlər, proseslər, idarəetmə vərdişləri, bacarıqları, texnologiyalar, təcrübə və istehlakçı və təchizatçılar haqqında informasiya. Bütün bu biliklərin məcmusu məhz intellektual kapitalı formalaşdırır».

İsveç iqtisadçısı L.Edvinsson isə dəyəərə konvertasiya oluna bilən bilikləri intellektual kapital adlandırır.

İntellektual kapital – inkişaf və dəyər yaratmaq potensialına malik olan bilik və qabiliyyətlərin strukturlaşdırılmış əlaqələrinə əsaslanır. Kommersiya təşkilatları üçün intellektual kapital – əlavə dəyər yarada bilən və bazarda firmanın rəqabət

üstünlüyünü təmin edən heyətin bilikləri, informasiyası, təcrübəsi, ixtisası və motivasiyasının, təşkilati imkanların, kommunikasiya texnologiyaları və kanalların məcmusudur.

İntellektual kapitalın əsas struktur tərkibi kimi bilik amili rol oynasa da, işgüzar mühitdə bu kapital adı altında patentlər, proseslər, idarəetmə vərdişləri, texnologiyalar, təcrübə, istehlakçı və təchizatçılar haqqındakı informasiya başa düşülür. İqtisadçılar üçün intellektual kapital intellektual potensialın kapitallaşması forması kimi çıxış edir.

İntellektual kapitalın anlayışına verilən təriflərdə onun strukturu ilə bağlı olan fikirlərə də daha çox rast gəlinir. Bu təriflərdə intellektual kapitalın strukturuna daxil olan komponentlərlə bağlı fərqli yanaşmalar vardır. Bu komponentlərin adları fərqli şəkildə verilsə də, demək olar ki, onların hamısında intellektual kapitalın həm insanla bağlı olan, həm də kompaniyaya məxsus olan keyfiyyətlər öz əksinin tapır. Ümumiləşmiş formada, intellektual kapitalın strukturu 3 komponentdən ibarət qruplaşdırılır.

1. İnsan kapitalı – kompaniyanın işçilərinin, əməkdaşlarının bilik və bacarıqları, praktiki vərdişləri, yaradıcılıq və düşünmə qabiliyyətləri, mənəvi keyfiyyətləri, əmək mədəniyyətləri, şəxsi və liderlik keyfiyyətləri, idarəetmə, rəhbərlik və sahibkarlıq qabiliyyətləri, bunlardan irəli gələrək müxtəlif vəziyyətlərdə (situasiylarda) davranış qabiliyyətləri və s. məcmusudur. Sadalanan bu keyfiyyətlər resurs şəklində kompaniyanın əməkdaşları, konkret insanlarda təcəssüm edir. Digər kapital növlərindən fərqli olaraq, insan kapitalı təşkilata məxsus olmur, onun daşıyıcısı və sahibi insanın özüdür. Şirkət üçün əsas məsələ isə bu kapitaldan maksimum dərəcədə səmərə əldə edilməsinə nail olmaqdır (maddi və mənəvi həvəsləndirmə, peşə və şəxsi inkişaf üçün imkanların yaradılması və s. yolu ilə).

2. Təşkilati kapital. Bu kapital struktur kapitalı da adlandırılır. Təşkilati kapital intellektual kapitalın bütövlükdə təşkilata aid, məxsus olan kapital formasıdır və korporasiyanın şəxsi mülkiyyətidir və müstəqil alqı-satqı obyekt kimi çıxış edə bilər. Bu kapitalla təşkilati qaydalar, texnologiya, idarəetmə

sistemləri, texniki və proqram təminatı, təşkilatı struktur və forma, təşkilatı mədəniyyət, intellektual mülkiyyət, informasiya sistemləri, təlimatlar (göstərişlər), nizamnamə (əsasnamə), korporasiyanın aldığı standartlar, mükafatlar, qramotalar, prizlər, patentlər və s. daxildir. Təşkilatı kapital şirkətin bazar tələblərinə cavab verməsini təmin edə bilən təşkilatı imkanların məcmusunu təşkil edir.

3. İstehlakçı və ya müştəri kapitalı. Bu kapital münasibətlər kapitalı da adlanır şirkətin öz müştəriləri və stehlakçılarla olan davamlı münasibətləri və əlaqələri, ümummilikdə, şirkətin fəaliyyətinin bütün istiqamətləri üzrə xarici aləmlə olan münasibətləri nəzərdə tutulur. İstənilən halda bu münasibətlər şirkətin xarici aləmlə olan qarşılıqlı təsirləri nəticəsində formalaşır. Müştəri kapitalının formalaşmasında əsas məqsədləridən biri şirkətin müştərilərinin onun heyəti ilə daha səmərəli və əlverişli imkanlar daxilində təması üçün şəraitin yaradılmasıdır. Xarici tədqiqatçılar demək olar ki, həmişə istehlakçılarla olan münasibətləri intellektual kapitalla əldə etmişlər, çünki məhz bu münasibətlər vasitəsilə intellektual kapital pula çevrilir, gəlir gətirir¹. Münasibətlər kapitalına işgüzar etibar, müştərilərlə münasibətlər, təchizatçılarla münasibətlər, məhsulun bölüşdürülməsi (satış) kanalları, sifarişlər portfeli, müxtəlif müqavilələr və sazişlər ((razılaşmalar), o cümlədən lisenziya və franşayzing müqavilələri), müştərilərlə təkrar müqavilələr, daimi alıcıların olması, tərəfdaş şirkətlərdə öz adamlarının / müştərilərinin (tərəfdaş şirkət daxilində öz adamının olması anlamında) olması daxildir.

Təşkilatın işgüzar etibarını dedikdə, etik normaların çoxsəviyyəli sistemi və onun diktə etdiyi davranış sistemi başa düşülür. Bura şirkətin fəaliyyətinin qanun çərçivəsində həyata keçirilməsi, qanuna tabe olması, məhsulunun keyfiyyəti, bazarda davranışı, öz heyətinə və rəqiblərinə qarşı münasibətləri, sosial məsuliyyətliyi və s. amillər daxildir. İşgüzar etibarın səviyyəsi yüksək olduqca şirkət öz məhsulların da baha qiymətə sata bilər, satışın həcmi artır, istehlakçıların və heyətin loyallığının yüksəlməsinə, bazarda şirkətin cəlbediciliyinin güclənməsinə, ona qarşı marağın artmasına səbəb ola bilər. İşgüzar etibarın qazanılması və onun yüksək səviyyədə saxlanması şirkət üçün qiymətli

¹ Пшеничников А.Г. Сущность и содержание понятия «Интеллектуальный капитал».

qeyri-maddi aktiv rolunu oynayır. Bu şirkətə daha yaxşı və səmərəli müqavilələr və investisiya layihələrinin, eləcə də yaxşı mütəxəssislərin şirkətə cəlb edilməsi üçün imkanları təmin edir. Mütəxəssislər şirkətin işgüzar etibarının qiymətləndirilməsi üçün 40 göstərci, parametr müəyyən edirlər. Bunlardan bir neçəsini qeyd edə bilərik:

- şəxsiyyət gücü;
- rəhbərin xarizmatikliyi;
- təşkilatın dəqiq müəyyən edilmiş fəaliyyət missiyasının və strategiyasının olması;
- kompaniyanın maliyyə vəziyyəti və maliyyə göstəricilərinin dinamikası;
- məhsul və xidmətlərinin keyfiyyəti;
- şirkətin tanınması səviyyəsi (şöhrəti) və onun haqqında informasiyaya əlyətərliyin təmin edilməsi;
- innovasiyaların tətbiqi;
- idarəetmə sisteminin səmərəliliyi;
- yeni məhsullar bazarına müntəzəm daxil olma;
- fəal marketin və informasiya-reklam siyasətinin həyata keçirilməsi;
- kompaniyanın inkişaf perspektivləri və imkanları.

Biznes mühiti ilə bağlı, eləcə də cəmiyyətdə bizneslə bağlı dəyərlər sistemində baş verən dəyişikliklər şirkətin işgüzar imicinə, etibarına da öz təsirlərini göstərə bilər.

L.Edvinson və M.Melounun fikrincə insan kapitalı – kompaniyanın, şirkətin işçilərinin yalnız bilik və bacarıqlarının, praktik vərdislərinin və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin mədmusundan ibarət deyildir, həm də kompaniyada mənəvi dəyərlər, əmək mədəniyyəti və işə ümumi yanaşmadan ibarətdir. F.Fukuyamanın fikrincə isə, müasir şəraitdə təkə torpaq, zavodlar, alətlər və dəzgahlar kapital deyildir, həm də insanların bilik və ixtisasları kapitaldır və bu kapitalın əhəmiyyəti daim artmaqdadır.

E.C.Dolland insan kapitalına təlim-tərbiyə, eyni zamanda praktiki təcrübə yolu ilə əldə edilmiş zehni qabiliyyətlər şəklində olan kapital kimi yanaşırdı.

S.Fişer bu yanaşmanı bir qədər də konkretləşdirərək hesab edirdi ki, «insan kapitalı – insanda gəlir gətirmə qabiliyyətinin təcəssümünü ifadə edən bir ölçüdür, meyardır. İnsan kapitalı anadangəlmə qabiliyyətlə və istedad, həmçinin təhsil səviyyəsi və ələd edilmiş ixtisas səviyyəsindən ibarətdir».

Lakin cəmiyyət inkişaf etdikcə, sosial tərəqqi, dəyişikliklər baş verdikcə insan kapitalını formalaşdıran keyfiyyət elementlərinin əhatə dairəsi genişlənir və buraya vətəndaşlıq, siyasi və hüquqi mədəniyyət, tərbiyə, əxlaq və təhsil səviyyəsi, sağlamlıq, mədəni səviyyə kimi keyfiyyətlər də daxil edilmişdir. L.Turou insan kapitalı anlayışına «insanın sosial və siyasi sabitliyə hörmət etmək xüsusiyyətini də daxil edir ki, bu da onun aldığı təlim və tərbiyənin nəticəsinə olaraq formalaşır....bütün cəmiyyət gələcək üçün müəyyən üstünlüklərə malik olan şəxsiyyət yetişdirmək istəyir. Lakin o, insan kapitalını formalaşdıran qabiliyyətlər sırasında iqtisadi qabiliyyəti əsas qabiliyyət olavraq önə çəkir. Bu qabiliyyət bütün digər yatırımların məhsuldarlığına təcsir edir».

F.Maxlup qeyd edirdi ki, «təkmil əməyi qeyri-təkmil əməkdən fərqləndirmək lazımdır, çünki təkmil yatırımlar hesabına əmək insanın fiziki və zehni qabiliyyətlərinin artırılması nəticəsində daha məhsuldar olur. Belə təkmilləşdirmə insan kapitalını yaradır».

Müasir sivilizasiyanın, insan cəmiyyətinin inkişafında elm və təhsilin, biliyin rolunun artması ilə əlaqədar olaraq iqtisadçılar insan kapitalının formalaşmasında məhz bu amillər üzərində daha çox dayanırlar. K.R.Makkonnell və S.L,Bryu «insan kapitalını əmək məhsuldarlığının artırılmasına kömək edən amillərin, o cümlədən təhsil, sağlamlıq, peşə hazırlığına yönəldilən yatırımların toplanması kimi izah edirlər». P.Xeyns qeyd edirdi. Ki, «maşınlar və avadanlıqlar istehsal binaları və qruğuları ilə birlikdə kapıldır, lakin təhsil, peşə hazırlığı, paktiki təcrübə vasitəsilə insanın qazandığı bilik və bacarıqları, vərdişləri də həmçinin kapitaldır. Bunların vasitəsilə digər insanlara qiymətli məhsullar. Xidmətlər təqdim etməyə imkan verir. Gəlirlərin bölüşdürülməsinin sərvətin bölüşdürülməsindən asılılığı fikri o zaman öz təsdiqini tapır ki, biz insan kapitalını sərvət anlayışına daxil edirik».

R.M.Nureev insan kapitalını «insanın məcmu məhsuldar gücü, qüvvəsi kimi, iqtisadi nemətlərin istehsalında istifadə etdiyi bilikləri. Vərdişləri. Badarıqları, motivasiyası və enerjisi kimimüəyyən etmişdir».

L.S.Şaxovskaya bu anlayışa insanın antropoloji və sosial-iqtisadi xüsusiyyətlərini də əlavə edir. O yazır ki, «insan kapitalı – insan-işçi, təsərrüfat subyektinin özüdür, onun əmək qabiliyyətidir, ümumi şəkildə əmək ehtiyatıdır. Bu ehtiyat müəyyən şəraitdə lazımı anda onun sahibi üçün kapital kimi çıxış edir».

Bunlardan fərqli olaraq S.A.Dyatlov insan kapitalına hansısa keyfiyyət xüsusiyyətlərinin bu və ya digər formada olan dəsti, məcmusu halında baxmır. O, buna, onun fəaliyyətinin nəticələri nöqtəyi-nəzərindən bir proses kimi yanaşır. O, insan kapitalına «investisiya yatırımları nəticəsində formalaşmış və insan tərəfindən sağlamlıq, biliklər, vərdişlər, qabiliyyətlər, motivasi şəkildə toplanan və ictimai təkrar istehsalın bu və ya digər sahələrində məqsədəuyğun şəkildə istifadə edilə bilən, əmək məhsuldarlığının artırılmasına və istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, işçinin gəlirlərinin, əmək haqqının artmasına kömək edə bilən ehtiyat kimi baxılmasını təklif edirdi».

Bəzi tədqiqatçılar insan kapitalına yaradıcı qabiliyyətlərin, fərdin şəxsi keyfiyyətləri və motivasiyasının məcmusu kimi baxırdılar ki, keyfiyyətlər də insana yönəldilən investisiya yatırımları nəticəsində formalaşaraq, müəyyən dövr ərzində xalq təsərrüfatının sahələrində tətbiq edilərək onun sahibinə gəlir gətirir və mimli sərvətin artırılmasına kömək edir».

V.P.Şetinina qeyd edir ki, «insan kapitalı anlayışı ikili xarakter daşıyır. Bir tərəfdən o, sahibkarlar tərəfindən mənfəət əldə etmək üçün istehs prosesində istifadə olunur, digər tərəfdən isə o, cəmiyyət miqyasında insan potensialının müasir xarakterinin sosial-iqtisadi formasını əmələ gətirir».

L.Q.Simkin belə müddəa irəli sürür ki, «insan kapitalı müasir iqtisadi sistemin əsas yanaşmasıdır. Əgər intellektual fəaliyyət istehlakın artırılması mənbəyi kimi çıxış edərsə, onun geniş təkrar istehsalı əsas iqtisadi münasibətlərin – insan kapitalının geniş təkrar istehsalıdır». «insan kapitalının məhsuldar forması iki hissədən ibarətdir – bilavasitə əmək və intellektual fəaliyyət. Bu hissələr eyni bir

subyektin funksiyası kimi, ya da bir-birləri ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə olan müxtəlif subyektlərin təşkilatı-iqtisadi forması kimi çıxış edir».

V.S.Bajenov insan kapitalının inteqral xarakteristikasını verir. O, insan kapitalına «insanın əmək fəaliyyəti prosesində təzahür edən xüsusiyyətlərinin məcmusu kimi yanaşır. Bu xüsusiyyətlər əmək bazarının tələblərindən irəli gəlir və təhsil səviyyəsi, intellektual potensial, bilik, vərdislər, istehsalat təcrübəsi kimi ixtisas xüsusiyyətləri, həmçinin şəxsi keyfiyyətlər, onun fizioloji və sosial-psixoloji xüsusiyyətləri (sağlamlıq vəziyyəti, zehni qabiliyyəti, istehdadı, təşəbbüskarlığı və s.) daxildir.bunla investisiya yatırımları nəticəsində formalaşır və onun sahibinə əmək fəaliyyəti boyunca gəlir gətirir».

İnsan kapitalının müasir şəraitdə formalaşması və inkişafı xüsusiyyətlərini və onun cəmiyyətin həyat fəaliyyəti proseslərindəki rolunu ümumiləşdirərək onu aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə etmək olar;

1. İnsan kapitalının genezisi və inkişafı özündə tarixi məzmun (kontekst) və asılıqlar daşıyır. Bu kapital həm insanın öz şəxsi məsrəfləri, həm də dövlət xərcləri hesabına toplanır. Texnoloji inkişafın sürətlənməsinə uyğun olaraq bu xərclər getdikcə artır.

2. İnsan kapitalına yönəldilən investisiya yatırımlarına milli və mədəni ənənələr, tarixi xüsusiyyətlər, mikro və makro səviyyələrdə dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasət, hüquqi baza, cəmiyyətin təhsil, rifah səviyyəsi, səhiyyənin inkişafı və s. amillər şərtləndirici təsir göstərir.

3. İnsan kapitalının sosial-antropoloji elementləri bu fonomenen ən mühüm xüsusiyyətlərindən birinin nəzər alınmasını zəruri edir. Bu kapitalın toplanması və istifadəsi insanın fiziki xüsusiyyətləri və imkanları, eləcə də onun potensialından istifadə imkanları ilə məhdudlaşır.

4. İnsan kapitalının reallaşma imkanları, likvidliyi sifirə bərabərdir. Belə ki, fiziki kapitaldan fərqli olaraq bu kapitalın sahibi insan özüdür, onu pula dəyişmək olmaz. Bir sıra müxtəlif iqtisadi münasibətlərdə bu kapitaldan istifadə olunması insanın özünün nəzarəti altında baş verir.

5. İnsan kapitalının verimlilik səviyyəsi subyektin özünün iradəsi, maddi və

mənəvi maraqları, mədəniyyət səviyyəsi, firmadaxili mədəniyyət səviyyəsi, əməyin təşkili səviyyəsi, əmək şəraiti, ətraf mühitin mühafizəsi və s. Amillərlə müəyyən edilir.

6. İnsan kapitalının toplanması iqtisadi sistemin inkişafının başlıca şərti olaraq çıxış edir. Bu insan kapitalının ictimai istehsalda rolunun və yerinin əhəmiyyətini bir daha təsdiqləyir.

7. İnsan kapitalın mənəvi və bioloji aşınmaya məruz qalır. O, sabit kəmiyyət deyildir, müəyyən şəraitdə artan və ya azalan xətlə inkişaf edir. Bu isə həyatın keyfiyyətindən, insan kapitalının formalaşmasında, yığımında cəmiyyətin və bütün strukturların məqsəduyğun fəaliyyətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

8. İnsan kapitalının təkrar istehsalı inkişaf edən ictimai proseslərlə şərtləşən, insanın və cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin antropoloji, sosial-iqtisadi, mədəni-tarixi və təşkilati-idarəetmə tərəfləri ilə dialektik vəhdətdə təzahür edən, baş verən bir hadisədir.

İnsan kapitalı ideyası həm iqtisadiyyatda və cəmiyyətin həylat fəaliyyətinin digər sferalarında, həm insanın özündə, həm də əmək fəaliyyətinin məzmununda, onun həyata keçirilməsi ilə bağlı proseslərin məzmununda, xüsusilə də ETT-nin təsiri altında baş verən dəyişikliklərin təsiri nəticəsində genişlənmiş və inkişaf etmişdir. İnsan kapitalı haqqında təsəvvürlər cəmiyyətin inkişafı və insan haqqında elmi biliklərin genişlənməsi və inkişafı nəticəsində təkamül prosesi keçərək daha da təkmilləşmiş və inkişaf etmişdir.

İnsan kapitalı konseptual planda ümuminin, əlahiddənin (otdelniy) və xüsusinin dialektik vəhdətini formalaşdıran müəyyən bir tam kimi nəzərdən keçirilir (yəni, insan kapitalına ümumi halda, əlahiddə şəkildə və çüsusi formada yanaşmaq olar).

Ümumi hal – bütövlükdə cəmiyyət miqyasında insan kapitalının keyfiyyət səviyyəsində və ifadəsində özünü göstərir. Onun səmərəliliyinin əsas meyarı mili gəlirin yaradılmasında insan kapitalının oynadığı rola əsaslanır.

Əlahiddə yanaşma – insan kapitalının iqtisadi fəaliyyət proseslərində təzahür edən və reallaşan vəziyyəti və keyfiyyət xüsusiyyətlərinə əsaslanır.

Xüsusi yanaşma –insan kapitalının bioloji, sosial və mənəvi xüsusiyyətləri və bu və ya digər peşədən irəli gələrək ona qarşı irəli sürülən tələbləri özündə ifadə edir.

Bu fərqli yanaşmalar insan kapitalının hansı sosial-iqtisadi və tarixi şəraitdə və şərtlər çərçivəsində formalaşmasına diqqətin yetirilməi zərurətini ortaya qoyur. Çünki, cəmiyyətin sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni inkişaf səviyyəsi və məqsədlərindən asılı olaraq ayrı-ayrı elm sahələrində insan haqqında toplanmış biliklərin istehsal və qeyri-istehsal fəaliyyəti sferalarında tətbiqi və istifadəsinə ehtiyac yaranır.

İnsana ilk öncə iqtisadi nəzəriyyənin problemi olaraq yanaşmışlar və burada insan hər şeydən öncə təsərrüfat proseslərinin mühüm bir elementi olaraq nəzərdən keçirilmişdir. Bu zaman insanın davranış modelinin formalaşması insan və iqtisadi mühit (sistem) arasında yaranan ziddiyyətlərin aradan qaldırılması fonunda öz həllini tapırdı. Onu da qeyd edək ki, insan haqqında iqtisadi nəzəriyyədə olan təsəvvürlər təbiət elmləri, ictimai elmlər, o cümlədən fəlsəfə, psixologiya, sosiologiya və s. sahələrdə əldə edilən biliklər əsasında formalaşırdı. Lakin texnoloji prosesləri təsiri burada özünü daha güclü formada göstərirdi və daima insanın insan haqqındakı bilikləri, təsəvvürləri texniki-texnoloji tərəqqiyə çatmağa çalışırdı. 20-ci əsrin ortalarından sonra (3-cü iyirmi beş illikdə) texnoloji proseslərlə sosial sistemlər arasında yaranan uyğunsuzluqlar, fərqlər və birincilərin bu qarşılıqlı təsir proseslərində dominantlıq təşkil etməsi cəmiyyətdə də müəyyən dəyişikliklərin baş verməsini və insan kapitalına fərqli yanaşmaların ortaya çıxmasına zərurəti artırırdı. Texnoloji tərəqqi fəntastik templərlə baş verərək, dünya ölkələrinə sürətlə yayılırdı. Onun təsiri ilə insanın həyat fəaliyyəti proseslərində baş verən sürətli dəyişikliklər insanla cəmiyyət arasında münaqişələrin, ziddiyyətlərin artmasına və güclənməsinə səbəb olurdu. 80-ci illərdən etibarən insan kapitalı ilə bağlı təsəvvürlər, yanaşmalar insan və bilik arasındakı münasibətlər problemini gündəmə gətirmiş, insan amili daha da aktullaşmışdır. Nəticədə bu, sosial keyfiyyətlərlə yanaşı, həm də digər keyfiyyətlərə, o cümlədən texnoloji dəyişikliklərin təsiri altında cəmiyyətdə baş verən sürətli dəyişikliklərə

adekvat cavab verə bilən, bunlarla əlaqədar yaranan yeni bilikləri mənimsəmək və onları sintez etməyə imkan verən intellektual xüsusiyyətlərə malik «yeni insan»ın yaranmasına zərurəti artırmışdır.

İnsan kapitalı haqqında nəzəri konsepsiya müstəqil olaraq 20-ci əsrin 2-ci yarısında qərb iqtisadi fikrində formalaşmağa başlamışdır. Lakin onun təşəkkül tapması prosesi klassik siyasi iqtisadçıların, V.Petti, A.Smit, C.Mill, K.Marksın əsərlərində özünü göstərmişdir. Onlar əsaslandırırdılar ki, cəmiyyətin bütün sferalarında baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri ilə yanaşı, fərdin (insanın) da iqtisadiyyatda və bütövlükdə, cəmiyyətdə rolu və yeri dəyişir və ictimai əməyin məhsuldarlığı və nəticəliliyi fərdi təsərrüfat subyektlərinin keyfiyyət xüsusiyyətlərindən, onların istehsal proseslərinə nə dərəcədə cəlb edilməsi, iştirakı imkanlarından asılı olur. Bu klassiklərin ideyaları işçi ilə işəgötürən aransında, digər işçilər arasında və ümumilikdə işçi ilə cəmiyyət arasında əmək münasibətlərinin məzmununun, xarakterinin dəyişməsi ilə şərtlənən aratan tələbatlara cavab verirdi və bu ideyalar ictimai istehsalda insanın rolunu və əhəmiyyətini əsaslandıraraq, insan kapitalının tədqiqi baxımından mühüm rol oynayırdı.

V.Petti məcmuu əməyə ölkənin əmlakı və ya ehtiyatı kimi qəbul edilən və keçmiş əməyin nəticəsi olan mili sərvətin bir hissəsi kimi yanaşırdı. O, mili sərvətin toplanmasında, yığılmasında əməyin yüksək qiymətləndirir və əmək subyektlərinin (yəni insanların, işçinin) hazırlanmasında ictimai resurslarının yönəldilməsinin zəruriliyi qeyd edirdi. O özünün «Vergilər və yığımlar haqqında traktat»ında məktəblərdə və universitetlərdə təhsilin dövlət vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilməsini müdafiə edirdi. İctimai əməyin dəyərini və ölkə iqtisadiyyatındakı rolunu qiymətləndirməklə, həm də insanların məcmuu əməyinin ictimai dəyərini müəyyən etməyə çalışırdı (onu yüksək qiymətləndirirdi).

A.Smit insan əməyini cəmiyyətin ehtiyatı kimi qəbul edirdi və göstərirdi ki, ictimai əməyin məhsuldarlığının artması hər şeydən öncə işçinin vərdiş və bacarıqlarının səviyyəsi, çevikliyindən asılıdır, ondan sonra maşın və avadanlıqların təkmilləşdirilməsi və yaxşılaşdırılmasından. Beləliklə o hesab

edirdi ki, əsas kapitalın təkcə maşın və avadanlıqdardan, digər əmək alətlərindən, bina və tikililərdən, torpaqdan ibarət deyildir, o həm də cəmiyyət üzvlərinin əldə etdikləri faydalı xüsusiyyətlərdən, qabiliyyətlərdən ibarətdir. Burada həm əsas kapital olaraq istehsal prosesində insanın istifadə etdiyi qabiliyyətlərin məzmunu, həm də onun bütün yaşadığı dövr ərzində təlim-tərbiyəsi proseslərində qazandığı xüsusiyyətlər daxil edilirdi. Bunlar həm şəxsin sərvətinin bir hissəsi, həm də bütün cəmiyyətin sərvətinin bir hissəsini təşkil edir. İşçinin bacarığı və çevikliyi maşın və avadanlıqlarda olduğu kimi onun əməyini yüngülləşdirir və onun formalaşması və inkişafı müəyyən xərclər tələb edir ki, bu xərclər də mənfəətlə birgə qayıdır. A.Smit işçinin əməyinin dəyərinin onun yaradıcılıq səviyyəsindən birbaşa asılılığı məsələsini irəli sürürdü. Uyğun olaraq, cəmiyyət tərəfindən işçinin yaradıcılıq qabiliyyətinə, uğallığına qarşı tələblər nə qədər yüksək olarsa, onun təlimi müddəti nə qədər çox olarsa, buna nə qədər çox vəsait sərf olunarsa, belə əməyin dəyəri daha yüksək olar. Beləliklə, A.Smit iqtisad elminə insan qabiliyyətlərinin qiymətləndirilməsi problemi gətirməklə, onun dəyərini artıran amilləri də qeyd edirdi. Bunlar işçinin ustalığı, təhsil xərcləri, çeviklik, insan qabiliyyətlərinə hörmət, inam idi. O istehsal münasibətlərini bir vahid olaraq insanın qabiliyyəti və yerinə yetirilən işin ixtisas dəyərinə ayırırdı.

C.S.Mill isə əməyin tətbiqi və əmək prosesinin həyata keçirilməsi nəticəsində alınan məhsul və xidmətlərdən asılı olaraq istiqamətlər üzrə əmək növlərini nəzərdən keçirirdi. O, «insan kapitalı» ideyasına məhsuldar əmək şəraitində yanaşırdı. Onun yanaşmasındakı yeni məna çalarları insan kapitalının formalaşmasında zehni faktorun rolu və yeri ilə əlaqəli idi. O hesab edirdi ki, insanın məhsuldar gücünü inkişaf etdirən həm fiziki, həm də zehni qabiliyyətləri əməyin bir hissəsi hesab etmək olar ki, cəmiyyət məhz bu əmək vasitəsilə istehsal fəaliyyətini həyata keçirir. O, istehsal proseslərini yaradanların əməyini zehni əməyini əməyin xüsusi bir növü olaraq qəbul edirdi. Və insanın bütün gücü fiziki və zehni elementlərdən ibarətdir. Alimlərin və nəzəriyyəçi-mütəfəkkirlərin əməyi texniki yenilikləri yaradanların əməyi kimi sözün dar mənasında istehsalın elementi olaraq çıxış edir. O öz əsərləri, nəzəri tədqiqatları ilə intellektual əməyin

istehsal prosesində xüsusi əhəmiyyətini əsaslandıraraq, cəmiyyətin buna xüsusi diqqət yetirməsinin vacibliyini bildirirdi. Buna görə də Milli əmək məhsuldarlığının amilləri sırasında biliyin xüsusi rolunu qeyd edirdi.

C.S.Mill istehsal fəaliyyəti proseslərində işçinin mənəvi motivlərinin xüsusi rolunu qeyd edirdi və buna əmək məhsuldarlığının xüsusi amili kimi yanaşırdı və qeyd edirdi ki, «İşçinin mənəvi keyfiyyətləri, xüsusiyyətləri onun zehni inkişaffı qədər əməyin səmərəliliyi və keyfiyyətinə təsir göstərir». Ailədə insan kapitalının formalaşmasını ayrılan xərclərin ictimai faydalılığı haqqında ideyanın əsaslandırılmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Onun fikrincə insanın əmək fəaliyyətinə hazırlığı prosesində ailənin rolu daim yüksəkdir.

Klassik məktəbin görkəmli nümayəndələrindən olan K.Marks «Kapital» əsərində əmək elementlərinin dialektik təhlili məsələlərinə diqqət yetirmişdir və sadə və mürəkkəb əməyi bir-birindən ayırmışdır. Onun fikrincə sadə əmək hər bir kəsə məxsusdur və istehsal olunmuş məhsulu dəyər baxımından ölçməyə imkan verir. «Kapital» əsərində bu əmək mücərrəd insan əməyi anlamına gəlir. İnsanın qabiliyyətləri isə əmək məhsuldarlığının məzmununda sanki «əriyir». Marks görə əməyin məhsuldar qüvvəsi müxtəlif şərtlər, hallarla, o cümlədən – işçinin yaradıcılıq səviyyəsi, elmin inkişaf səviyyəsi və texnologiyanın tətbiqi səviyyəsi, istehsal proseslərinin ictimai kombinasiyası, istehsal vasitələrinin ölçüsü və səmərəliliyi, təbii şərait və digər amillər. «İnsan kapitalı» haqqında fikirlər, yanaşmaya məhz Marksın işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı, bərpası üçün zəruri məsrəflər haqqındakı müddəalarında rast gəlmək olur. İşçi əmək prosesində fiziki, zehni enerji sərf etdiyi üçün onun bərpası zərurəti yaranır, çünki onun səhəri əmək prosesini təkrarlaması vacibdir. Eyni zamanda işçinin ailə üzvlərinin də yaşaması üçün vəsait tələb olunur. Onun uşaqlarının inkişafı və böyüyüb işçi qüvvəsinə çevrilməsi də işçi qüvvəsinin təkrar istehsalının tərkib hissəsi kimi müəyyən xərclər tələb edir (təhsil, tərbiyə xərcləri və s.) Bu xərclər içərsində o işçinin təhsil xərclərinə xüsusi diqqət yetirir. Onun fikrincə işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı ilə bağlı bu xərcləri həyata keçirmədən əməyin məhsuldarlığı mümkünsüzdür. İşçi qüvvəsinin ixtisas səviyyəsindən asılı olaraq bu xərclər müxtəlifdir. Marks bununla

insanın əldə etdiyi və anadangəlmə olan xüsusiyyətlərinə deyil, insan kapitalının istehsal cəhətinə diqqət yetirir.

Ümumiyyətlə, klassik siyasi iqtisadın nümayəndələri insan kapitalının tədqiqi ilə bağlı fundamental prinsip və yanaşmaların müəyyən edən ideyaların əsasını qoymuşlar. Bunlar aşağıdakılardır.

İnsanın dəyəri – insan mili sərvətin bir hissəsidir;

İnsan özünün bilik və bacarıqları, qabiliyyətləri, psixi keyfiyyətləri ilə iqtisadiyyatda müəyyən bir ictimai modeli təmsil edir;

Bilik və yaradıcı düşüncə iqtisadi dəyərə malikdir;

Texniki tərəqqinin səviyyəsindən asılı olaraq təhsilin, zehni əməyin rolu artır.

Qərb iqtisadçılarının insan kapitalı haqqında müasir yanaşmalarının mahiyyətini başa düşmək üçün neoklassik iqtisadi məktəbin nümayəndələrinin fikirlərini öyrənmək vacibdir. Bu konsepsiya 19-cü əsrin 70-ci illərincə marjinalistlər tərəfindən (K.Menqer, O. fon Bem-Baverka, F. fon Vizer, ingilis iqtisadçısı U.Stenli, kembric, amerirka, lozanna və stokholm məktəbinin nümayəndələri olan A.Marşall, A.Piqu, C.B.Klark, L.-M.G.E.Valras, V.Pareto, K.Viksel, H.Myurdal, E.Lindal, B.Olin) formalaşdırılmışdır və onun əsasını marjinal faydalılıq nəzəriyyəsi təşkil edir. Bu dövr qərb iqtisadiyyatında bazar münasibətlərinin inkişafı, məhsuldar qüvvələrin texnoloji amillərinin inkişafı, əmək bölgüsü proseslərinin sürətlənməsi, istehsal prosesləri və bütövlükdə iqtisadi sistemin iştirakçıları arasında qarşılıqlı əlaqələrin və ziddiyyətlərin güclənməsi, inhisarçılığın hökmranlığı, sahibkarla maddə işçi arasında ziddiyyətlərin dərinləşməsi, cəmiyyətdə sinfi ziddiyyətlərin kəskinləşməsi ilə xarakterizə olunur. Belə bir şəraitdə neoklassik məktəbin nümayəndələri «faydalılıq» anlayışını irəli sürmüşdülər. Onların fikrincə işçinin daxili imkanlarının (potensialının), daxili aləminin aşkara çıxarılması istehsal prosesinin həyata keçirilməsi mexanizmlərinin fəaliyyətə gətirilməsi üçün daha faydalıdır. A.Marşall kapital dedikdə, «maddi nemətlərin istehsalı və fayda əldə etmək üçün yığılan bütün ehtiyat vəsaitləri nəzərdə tuturdu. Bu kapitalın əsas hissəsini bilik və təşkilat (təşkil etmə) formalaşdırırdı. Bilik – istehsalın ən güclü hərəkətverici qüvvəsidir». O, işçinin

əmək qabiliyyətini nəzərdən keçirərkən, onun bütün istehsal prosesinin birnəmrəli əhəmiyyət malik xarakteristikası kimi qəbul edir və bu qabiliyyəti «ümumi qabiliyyət» və «xüsusi qabiliyyət»ə ayırır. Birinci ümumi bilik və düşüncə səviyyəsini, ikincisi isə ixtisaslaşmış qabiliyyəti, xüsusi biliklərə malik olmanı ifadə edir.

A.Marşallın işləri rus alimlərinin də əmək sahəsində əsərlərinin yaranmasında böyük rol oynamışdır. Belə ki, rus alimi S.Q.Strumilin öz tədqiqatlarında vərdiş (bacarıq, təlim) və yerinə yetirilən işin keyfiyyət arasında sıx əlaqələrin olduğunu təsdiq edirdi. İşin keyfiyyətini ölçmək üçün nisbi kəmiyyət kimi o verilmiş ixtisaslaşma səviyyəsi üçün tələb olunan vərdişləri əsas götürürdü. Əməyin keyfiyyəti və əmək vərdişi öz saralarında sıx şəkildə əlaqəlidir. İşçinin ixtisas səviyyəsi yüksəldikcə əməyin məhsuldarlığı da artır, yaradılan əlavə dəyər də artır. Strumilin təhsilə ayrılan dövlət xərclərini təhlil edərək belə qənaətə gəlmişdir ki, bu xərclərlə əlaqədar əməyin məhsuldarlığının yüksəlməsi nəticəsində əldə edilən fayda təhsil xərclərini 27,6 dəfə üstələyir. Nəticədə büdcə xərcləri 1,5 il ərzində artıqlaması ilə qayıdır. Növbəti 35,5 il ərzində isə dövlət heç bir xərc qoymadan hər il xalis gəlir əldə edir.

İnsan kapitalının müasir konsepsiyalarının inkişafı 20-ci əsrin ikinci yarısında qərb iqtisadi fikrinin (məktəblərinin) inkişafı ilə sıx bağlıdır. Bu konsepsiyaların meydana gəlməsi cəmiyyətin inkişafı qanunauyğun nəticələrindən biridir. Cəmiyyətin həyatında, eləcə də insanın həyat fəaliyyəti sferalarında elmin və təhsilin rolunun artması ilə əlaqədar baş verən əsaslı dəyişikliklər də buna gətirib çıxarırdı. 50-ci illərin sonu 60-cı illərin əvvəllərində baş verən və bu günümüzdə də davam etməkdə olan sürətli ETT (kosmosun fəthi, nüvə fizikasının inkişafı, elm və istehsal arasında inteqrasiyanın dərinləşməsi) insan kapitalının müasir nəzəriyyələrinin, konsepsiyalarının yaranmasını şərtləndirmişdir.

İnsan kapitalının müasir nəzəriyyələri üzrə əsas işlər amerikalı iqtisadçılar T.Şults və H.Bekkerin adı ilə bağlıdır. İnsan kapitalı ideyasının məşhurlaşmasında T.Şultsün əməyi xüsusi olmuşdur. 1958-ci ildə nəşr etdirdiyi «Ali iqtisadi təhsil və iqtisadi inkişafda onun rolu» əsərində T.Şults təhsili insan kapitalının əsas tərkib

komponenti kimi nəzərdən keçirmişdir. 1960-ci ildə nəşr etdirdiyi «Təhsil kapitalının yaradılması» adlı məqaləsində təhsil xərcləri də daxil olmaqla işçi qüvvəsinin dəyərinin qiymətləndirilməsi nəzərdən keçirilmişdir. O, insan kapitalını «gələcək əmək haqqının və ya tələbatların təmin edilməsinin mənbələrindən biri olaraq nəzərdən keçirməklə, ona kapital forması kimi yanaşmışdır. İnsanın tərkib hissəsi olduğu üçün də onu insan kapitalı adlandırırlar».

T.Şultsun 1960-cı ildə nəşr olunan «Təhsil kapitalın formalaşması mənbəyi kimi», 1961-ci ildə nəşr olunan «İnsan kapitalına investisiya» əsərləri, eləcə də H.Bekkerin 1962-ci ildə nəşr olunan «İnsan kapitalına investisiyalar», 2 il sonra isə çap olunan «İnsan kapitalı: nəzəri və empirik təhlillər» adlı əsərlər insan kapitalı sahəsində müasir nəzəri bazanın əsasını formalaşdırdı.

Nəzəriyyələrdə sübut olunur ki, təhsil sistemi elə bir fəaliyyət sferasıdır ki, orada maliyyə kapitalı insan kapitalına çevrilir, yəni təhsilə ayrılan maliyyə xərcləri insanın intellektinin, mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi nəticələrinə çevrilir ki, bu da həm insanın özü üçün, həm də cəmiyyət üçün müəyyən mənfəət yaradır. Daha doğrusu təhsilin maliyyələşdirilməsi ən səmərəli, faydalı kapital yatırımı hesab edilir.

İnsan kapitalının müasir nəzəriyyələrinin yaranmasının əsas səbəblərindən biri də kapital anlayışının daha geniş miqyasda tətbiq edilməsi, başa düşülməsi oldu. İctimai sərvətin bütün elementlərinə kapitalı kimi yanaşılırdı. T.Şultsun fikrincə bu kapital 2 yerə ayrılırdı: insan kapitalı və qeyri-insan kapitalı. İnsan kapitalı insanın qabiliyyətləri, bilik və bacarıqları, vərdislərindən asılı olan əlavə gəlir mənbəyi kimi ifadə olunurdu.

3.2. Rəqabətli insan kapitalının inkişafını təmin edən texniki şərtlər

İnsan kapitalı ilə fiziki və maddi kapital arasında həm ümumi, həm də fərqləndirici cəhətlər vardır.

Ümumi cəhətlər aşağıdakılardır:

1. İnsan kapitalı müəyyən xüsusiyyətlərin, qabiliyyətlərin məcmusunə təşkil edir ki, bu uzun müddət ərzində istifadə oluna bilər.

2. Onun formalaşması, qorunub saxlanması və artımı üçün əhəmiyyətli investisiya yatırımları tələb olunur.

3. İnsan kapitalı fiziki və mənəvi aşınmaya məruz qalır, öz dəyərini dəyişə bilər.

Fərqləndirici cəhətlər aşağıdakılardır:

1. İnsan kapitalı onun daşıyıcısından (sahibindən), yəni canlı insandan ayrılmazdır, kənarında mövcud deyildir.

2. İnsan kapitalı vərdislər və qabiliyyətlər şəklində müəyyən bir ehtiyat halındadır, yəni toplanır, yığıla bilər.

3. İnsan kapitalının istifadə edilməsi və bundan gəlir əldə edilməsi prosesinə insan özü nəzarət edir, bu, birbaşa insanın özünün nəzarəti altında, onun birbaşa iştirakı ilə baş verir.

4. İnsan kapitalı likvidlik dərəcəsinə görə fiziki kapitaldan fərqlənir. Onun sahibi canlı insan olduğu üçün o, alınır satılır. Bu kapitalın qiyməti işçinin aldığı əmək haqqıdır. İnsan kapitalı fiziki kapitaldan, əmlakdan, qiymətli kağızlardan fərqli olaraq alqı-satqı predmeti, girovu deyildir. O, ən aşağı likvidlik formasına malik kapitaldır.

5. İnsan kapitalının fəaliyyəti (işləməsi) fərdin (kapital sahibinin özünün) maraqları, maddi və mənəvi tələbatları, maraqları, cəvədehliyi, dünyagörüşü və ümumi mədəni səviyyəsi ilə şərtlənir.

6. İnsan kapitalına yatırımlar sosial effekti təmin edir.

7. Fiziki kapitaldan fərqli olaraq insan kapitalının investisiyalaşması dövrü

uzunmüddətlidir (məsələn, təhsil müddəti 12-20 il davam edə bilər, deməli investisiya yatırımları bu müddətə davam edir, fiziki kapitalın investisiyalaşma dövrü isə 1,5-2 il ola bilər).

8. İnsan kapitalına kapital qoyuluşu daha yüksək risk dərəcəsinə və qeyri-müəyyənlik səviyyəsinə malikdir. Investisiya xərclərindən asılı olaraq insan kapitalının həcmnin dəyişməsinə fiziki kapitalda olduğu kimi eyni dəqiqliklə müəyyən etmək mümkün deyildir.

9. İnsan kapitalına investisiya yatırımları həcminə görə daha çox, müddəti baxımından daha uzun dövr ərzində iqtisadi və sosial səmərəliliyi ilə fərqlənir.

10. Fiziki kapitaldan fərqli olaraq insan kapitalı işləndikcə, sərf olunduqca müəyyən aşınmaya məruz qalmaqla yanaşı, onun sahibinin peşə bacarıqlarının artması, vərdislərinin təkmilləşməsi hesabına daha da zənginləşir.

11. İnsan kapitalı yığım xüsusiyyətinə malikdir.

12. İnsan kapitalı daha mobildir.

Bu amillərə aşağıdakılar aid edilir:

1. Bioloji amillər – fiziki keyfiyyətlərin, anadangəlmə xüsusiyyətlərin və qabiliyyətlərin məcmusudur ki, bunlar da təsərrüfat fəaliyyəti proseslərində istifadə oluna bilər. Bu xüsusiyyətlərin özəlliyi ondadır ki, hər hansı bir şəkildə onlara təsir göstərmək, onları dəyişmək ya mümkünsü və ya çətin, ya da kifayət qədər maddi və mənəvi xərclər, məsrəflər tələb edir.

2. Sağlamlıq amili – insanın fiziki və psixi vəziyyəti, onun istehsal proseslərində iştirak etmək qabiliyyətinin olması ilə bağlı əlamətlərin məcmusudur. Bu amillərin məcmusu fərdin əmək qabiliyyətinin müddətinin uzadılmasını təmin edir, insan kapitalının verimliliyinə və onun amortizasiya müddətinə bilavasitə təsir göstərir. Bu amilin fərqləndirici xüsusiyyəti onun sistemli olaraq daima yaxşılaşdırılması imkanlarının təmin edilməsidir.

3. Sosial amil – insanın sosial münasibətlərin subyeki kimi ona məxsus əlamətlərin məcmusudur. Buraya irqi, milli, ilkin mənsubiyyəti, müəyyən sosial qruppa aid olması, mənsubluğu kimi cəhətlər daxildir. Burada təhsil sistemi, həmçinin xidmətlər sisteminin inkişafı səviyyəsi mühüm rol oynayır.

4. İqtisadi amil – buraya əmək bazarı, əmək haqqı sistemi, işçi qüvvəsinin mobilliyi kimi amillər daxildir.

İnsan kapitalı qlobal dəyişikliklər fonunda insanın potensial qabiliyyətinin (iş qabiliyyətinin) yeni təzahür forması kimi çıxış edir. Belə bir şəraitdə məhz intellekt istehsal sferasının dayan nöqtəsi rolunu oynayır. İctimai istehsala cəlb edilmiş insan kapitalının həcmi və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə qarşı tələblər də artır. Daha doğrusu, insan potensialı, insan kapitalı dövlətin beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində və rəqabət üstünlüyünün təmin edilməsində aparıcı amillərdən birinə çevrilir. Bütün bunlar insan kapitalının strukturunda da əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olur. Təkcə intellektual kapital, təhsil, elm, mobillik əhəmiyyət kəsb etmir, eləcə də ümumi mədəniyyət səviyyəsi, istehsal mədəniyyətinin səviyyəsi, motivasiya, mənəvi-etik və əxlaqi keyfiyyətlər, dünyagörüşü və digər cəhətlər mühüm rol oynayır. Çünki, müasir cəmiyyətin formalaşması və inkişafı F.Fukuyamanın təbirincə desək, «mədəni mexanizmlər vasitəsilə yaradılan ictimai kapital ehtiyatlarının mövcudluğundan asılıdır».

İnsan kapitalının strukturu ilə bağlı alimlərin, tədqiqatçıların yanaşmaları olduqca müxtəlifdir. Bir variant olaraq insan kapitalının strukturunun aşağıdakı elementlərdən ibarət olması əsaslandırılır:

Təhsil səviyyəsi; peşə hazırlığı səviyyəsi (iş təcrübəsi, vərdişlər, peşə yaralığı); əmək motivasiyası (fəaliyyətə motivasiya); sağlamlıq durumu; yeni sosial və əmək şəraitinə adaptasiya qabiliyyəti; iqtisadi əhəmiyyətli informasiyanı ələd etmə imkanı və s. Digər bir variantda isə insan kapitalı 2 struktur hissəyə ayrılır.

1. Bioloji insan kapitalı – əmək əməliyyatların yerinə yetirmək üçün fizik qabiliyyətin dəyər səviyyəsi, əhalinin sağlamlıq səviyyəsi – bu özü də iki hissədən ibarətdir: bir hissəsi nəsildən gələn, digər hissəsi isə qazanılan.

2. Mədəni insan kapitalı – intellektual qabiliyyətlərin məcmusu, təhsil səviyyəsi, bacarıqlar, vərdişlər, mənəvi keyfiyyətlər, fərdin ixtisas hazırlığı və s.

İnsan kapitalı anlayışı müxtəlif səviyələrdə nəzərdən keçirilə bilər:

1. Qlobal insan kapitalı – ölkələr arasında yaranan iqtisadi münasibətlər

nəticəsində formalaşmış bütün yer kürəsi əhalisinin ümumi insan kapitalı nəzərdə tutulur.

2. Makroiqtisadi səviyyədə insan kapitalı – ölkələrin əhalisinin təhsil, peşə hazırlığı səviyyəsi, sağlam durumu kimi xüsusiyyətlərinin məcmu həcmi nəzərdə tutulur.

3. Mikroiqtisadi səviyyədə insan kapitalı – ayrı-ayrı müəssisələrin, təşkilatların öz əməkdaşlarının inkişafı və ixtisas səviyyələrinin yüksəldilməsi ilə bağlıdır.

4. Ayrı-ayrı şəxslərin insan kapitalı səviyyəsi – insanın öz intellektual, mənəvi səviyyəsinin yüksəldilməsi, peşə fəaliyyəti ilə bağlı inkişafı, irəliləyişi, həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində söylərini əks etdirən insan kapitalı.

Fərdi insan kapitalının elementlərinə aşağıdakılar daxildir:

1. Bilik – iqtisadi fəaliyyət sferalarında istifadə olunan və onun səmərəliliyini artırmağa imkan verən informasiyanın məqsədəuyğun formasıdır .

2. Qabiliyyətlər – hər hansı bir fəaliyyəti uğurla yerinə yetirmək bacarığı. Səviyyə baxımından qabiliyyət 5 səviyyədə formalaşır: sıfır səviyyə (qabiliyyətin olmaması); qismən qabiliyyətin olması; orta qabiliyyət səviyyəsi; istedad; dahi (zəka).

3. Fəaliyyət təcrübəsi və ya vərdisləri – uzun müddət konkret əmək əməliyyatlarını yerinə yetirmək ustalığı.

4. Mədəniyyət – cəmiyyətdə mövcud olan biliklər, qaydalar, ənənələr, dəyərlər çərçivəsində davranış prinsipləri və stereotipləri.

5. Motivasiya – fəaliyyətin istiqamətlənməsi, yönlənməsi, onun intensivliyi, proses və onun nəticələrindən məmnunluq.

İnsan öz qabiliyyətlərinin inkişafına vəsait yatırdıqca, özünün insan kapitalının həcmi artırılmış olur. İnsana vəsait yatırılması, kapital qoyuluşu gələcəkdə əldə edilən gəlirlərin həcmi artırılması fonunda həyata keçirilir. İnsan kapitalına investisiya yatırımları ailənin və bütövlükdə cəmiyyətin inkişafı üçün olduqca vacibdir.

S.P.Viqurskiy insan kapitalını formalaşdırın komponentlər sırasında aşağıdakıları qeyd edir:

- sağlamlıq kapitalı;
- əmək kapitalı (istehsal proseslərini, texnoloji prosesləri yerinə yetirmək qabiliyyəti);
- sosial kapital (mədəni-əxlaqi, işgüzar və şəxsi etibar, reputasiyası, eləcə də norma və naydarala əməl etməsi);
- təşkilatı-sahibkarlıq kapitalı (sahibkarlıq bacarığı, yeni məhsul istehsal etmək, onun təşkilini həyata keçirmək qabiliyyəti);
- intellektual kapital (alimlərin, konstruktorların, texnoloqların, səmərələşdiricilərin yaradıcı qabiliyyəti).

İnsan kapitalının formalaşması (onun kapital aktivləri səviyyəsinə çatması) olduqca mürəkkəb və xeyli zaman tələb edən bir prosesdir. Bu prosesdə insanın həm anadangəlmə, həm də qazandığı keyfiyyət xüsusiyyətləri institusional mühitdə, sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni şəraitdə kapitala çevrilir. İnsan kapitalının struktur elementlərini təşkil edən intellektual, təhsil, mədəni-əxlaqi, təşkilatı-sahibkar formaları yaranması cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin bir çox sahələrinə investisiya yatırımlarının edilməsinə ehtiyac yaradır. Pul formasında həyata keçirilən, məqsədəuyğun xarakteri daşıyan, gələcəkdə gəlirləri artmasını təmin edən bütün növ xərclər insan kapitalına yatırılan investisiyalar kimi qiymətləndirilir. C.Mak-Kulox qeyd edirdi ki, «Adi kapitala insan kapitalı arasında yaxın bənzərlik vardır – insan kapitalına yönəldilən investisiyalar fərdin gələcək həyatı boyu ona gəlir gətirməlidir, eyni zamanda bazarın faiz stavkaları ilə müəyyənləşən normal gəlir səviyyəsini təmin etməlidir».

K.Makkonnell və S.Bryunun yanaşması isə belədir: «İnsan kapitalına investisiya yatırılması – işçinin ixtisasının və qabiliyyətlərinin artırılması və onun əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi ilə əlaqədar istənilən bir fəaliyyətdir. Məhsuldarlığın artırılmasına kömək edən bu xərclərə investisiya kimi baxmaq olar yaxud da cari xərclər, məsrəflər gələcəkdə gəlirlərin artırılması hesabına bu xərclərin dəfələrlə kompensasiya olunması qənaəti ilə (nəzərə alınması əsasında)

həyata keçirilir». Onlar insan kapitalına yönəldilən investisiyaları 3 istiqamətdə konkretləşdirirlər:

Təhsil xərcləri – ümumi və xüsusi təhsil xərcləri, formal və qeyri-formal təhsil xərcləri, ix yerlərində hazırlıq, ixtisasartırma ilə bağlı xərclər nəzərdə tutulur;

Səhiyyə xərcləri – xəstəliklərin profilaktikası, tibbi xidmət, dietik qidalanma, mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı xərclər;

İşçi qüvvəsinin mobiliyi ilə bağlı xərclər – işçinin bir işyerindən digərinə, az əmək haqqı olan sahədən yüksək əmək haqqı olan sahəyə yerdəyişməsi ilə bağlı xərclər nəzərdə tutulur.

İnsan kapitalı sahəsində digər bir mütəxəssis C.Kendrik bu investisiyaları iki yerə ayırır:

1. Maddi xərclər – insanın fiziki inkişafı və formalaşması ilə bağlı xərclərdir.

2. Qeyri-maddi xərclər – təhsil xərcləri, xüsusi hazırlıq, ixtisasartırma ilə bağlı xərclər, tibbi xidmət xərcləri, işçi qüvvəsinin yerdəyişməsi ilə bağlı xərclər daxildir. Onun fikrincə «bu xərclər real olaraq gözlə görünməsə də, onlar insanların bilik və bacarıqlarının artırılması, insana yatırılan investisiyaların və bunun nəticəsi olaraq insanda təcəssüm edən, formalaşan kapitalın artmasına, inkişafına kömək edir».

H.Bekker isə insan kapitalına investisiyaların strukturunu aşağıdakı kimi ümumiləşdirmişdir.

1. Təhsil xərcləri;

2. Sağlamlığın qorunması, tibbi xərclərlə bağlı olan məsrəflər;

3. Mobillik, iş axtarışı;

4. Uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı xərclər;

5. İnformasiya axtarışı ilə bağlı xərclər.

İnsan kapitalına investisiya yatırımları canlı insana, onun inkişafı, qabiliyyətləri və bacarıqlarının formalaşması və artırılması, əmək qabiliyyətinin, sağlamlığının tələb olunan səviyyədə saxlanması prosesləri ilə əlaqədardır. Bu baxımdan da onun bir sıra fərqləndirici cəhətləri, özəllikləri vardır:

1. İnsana yatırılan kapitalın qayıtması bu kapitalın sahibinin

ömürüzunluğundan, əməkqabiliyyəti dövrünün müddətindən asılıdır. Nə qədər tez insana kapitalın yatırılarsa, onun qayıtması bir o qədər sürətlə başlayar.

2. İnsan kapitalı toplanma (yığılma) və çoxalmaq, artmaq qabiliyyətinə malikdir. İnsan kapitalının toplanması işçinin dövrü olaraq yenidən təlimləndirilməsi, öyrədilməsi və istehsal təcrübəsinin toplanması prosesləri zamanı həyata keçirilir. Bu proses fasiləsiz olaraq həyata keçirilərsə, onun keyfiyyət xüsusiyyətləri daha da yaxşılaşar və təkmilləşər.

3. İnsan kapitalının toplanması, yığılma səviyyəsinə uyğun olaraq bu kapitalın gəlir gətirmə qabiliyyəti aktiv əmək fəaliyyəti dövrü ilə, aktiv əmək qabiliyyəti yaş həddi ilə məhdudlaşır, sonra isə kəskin şəkildə azalır.

4. İnsan kapitalının formalaşması və inkişafı proseslərində təkcə onun sahibinin, yəni təlim-təhsil proseslərini keçən işçilərin deyil, həm də onu aparan insanların keyfiyyət xüsusiyyətləri artır və yaxşılaşır. Nəticə etibarilə həm birincilərin, həm də ikincilərin gəlirlərinin artması üçün imkanları genişlənir.

5. İnsan yatırılan bütün investisiyaları məqsədəuyğun və səmərəli hesab etmək olmaz. Məsələn, cinayətkar fəaliyyətə yönəldilən investisiyaları insan kapitalına yatırılan investisiya deyildir və cəmiyyət üçün zərərli olur.

6. İnsan kapitalına investisiyalar tarixi, mədəni, milli xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Məsələn, hər hansı bir peşənin seçilməsi və ya təhsil səviyyəsi ailənin, nəslin ənənələrindən asılı olaraq həyata keçirilə bilər.

7. Bu investisiyalar ayrılıqda fərd üçün, həm də bütün cəmiyyət üçün daha faydalı ola bilər.

8. Təhsilə və insanın sağlamlığına yönəldilən investisiyalar çox mühüm təsir effektlərinə malikdir. Ümumi və xüsusi təhsil səviyyəsinin artırılması insan formalaşmaqda olan insan kapitalının bilik səviyyəsinin və ehtiyatının artırılması, bu kapitalın keyfiyyəti və həcmnin artmasını təmin edir. Ali təhsilə investisiya yönəldilməsi isə yüksək ixtisaslı mütəxəssis kadrların formalaşmasına kömək edir ki, bu da iqtisadi artım templərini sürətləndirir.

C.Kendrik insan kapitalına yönəldilən investisiyaları tələbələrin universitetlərdə təhsil almaqları ilə bağlı olaraq, işçilərin isə ixtisas artırmaları ilə

bağlı itirdikləri əmək haqqı kimi qiymətləndirirdi. L.Turou qeyd edirdi ki, «boş vaxt insan kapitalının mühüm aktividir. Bu fərdə insan kapitalının digər aktivlərinin əldə edilməsi imkanını verir».

İnsan kapitalına investisiyalar təkcə təhsil xərcləri deyil, eyni zamanda fundamental elmi tədqiqatlara yatırılan vəsaitlər də aid edilir. Çünki, elmin inkişafı prosesində yalnız yeni texnika və texnologiyaların yadarılmasına xidmət edən intellektual biliklər formalaşmır, yeniliklər yaranmır, həm də alimlərin, konstruktorların insan kapitalının toplanması baş verir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Umumi elmi anlamda informasiya insanlar arasında, həmçinin insanlar və qurğular arasında məlumat, canlı və cansız təbiətlə siqnallar mübadiləsini əks etdirsə də, müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda onun müxtəlif təriflərinə rast gəlinir. Tanınmış Amerika sosioloqu Manuel Kastels (1942) informasiyaya bəsit tərif verir: “İnformasiya təşkil edilən və oturulən göstəricilərdir”. Kibernetikanın banisi N.Vinner isə qeyd edir ki, “İnformasiya nə materiyadır, nə də enerjidir, informasiya elə informasiyadır”. İnformatizasiyanın tərifini tanınmış rusiyalı filosof Arkadi Ursul (1936) da verir. Onun təbirincə “İnformatizasiya dedikdə, sivilizasiyanın intellektual səviyyəsinin köklü yüksəlməsi və bunun əsasında insanın bütün həyat fəaliyyətinin humanist yenidənqurulması məqsədilə informatika vasitələrinin köməyiylə mühüm inkişaf resursu kimi informasiyaya tam malik olmağın yaradıcı prosesi başa düşülür”.

İnformasiyanın müxtəlif novləri arasında iqtisadi informasiya mühüm yer tutur. Fərqləndirici xüsusiyyəti kimi iqtisadi informasiyanı insan kollektivlərində, təşkilatlarda idarəetmə prosesləri ilə bağlılıq səciyyələndirir. İqtisadi informasiya istehsal, bolğu, mübadilə və material nemət və xidmətlərin istehlakı proseslərini müşayiət edir. Onun əhəmiyyətli hissəsi ictimai istehsalla bağlıdır ki, bu da istehsal informasiyası kimi qəbul edilir.

Kapital fərdə gələcəkdə nemətlər axınını təmin edən vasitədir. Nemət anlayışı subyektiv olduğundan kapital anlayışı da subyektivdir və onun hamılıqla qəbul edilmiş təfsiri ola bilməz. *Kapitalın məhsuldarlığı (səmərəliyi, effektivliyi)* kapitalın həcmnin kəmiyyət qiyməti ilə onun doğurduğu nemətlər axınının nisbətidir. Kapitalın məhsuldarlığına onun fərd tərəfindən əldə edilən nemətlər axınına təsir göstərmək qabiliyyəti kimi tərif verirlər.

Hər bir ölkənin gələcəyi onun təhsil sistemindən güclü surətdə asılıdır. Əlbəttə ki, ölkədə təhsilin təşkil olunması dövlət səviyyəsində həyata keçirilir.

Təhsilin pillələri olan orta məktəblər, peşə məktəbləri, ali məktəblərdə verilən hər bir səviyyə şagird və ya tələbələrin gələcək fəaliyyətlərinə bilavasitə təsir göstərir.

Əlbəttə ki, səviyyəsindən asılı olmayaraq hər bir təhsil növü müəyyən proqram üzrə aparılır. Tədris prosesinin keyfiyyətini artırmaq üçün elm və texnologiyaların nailiyyətləri təhsil sisteminə də tətbiq olunur.

İnsan kapitalının formalaşması, inkişafı mürəkkəb və çoxcəhətli bir proses olub, fərdin məxsusi keyfiyyətlərinin, bilik və bacarıqlarının, qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi, bu keyfiyyətlərin məcmu şəkildə kapitala çevrilməsi ilə bağlıdır. İnsan kapitalının müxtəlif formalarda inkişafı bu kapitalı formalaşdıran komponentlər üzrə maliyyə vəsaitlərinin məqsədli şəkildə yönəldilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. İnsan kapitalına investisiya işçinin ixtisas və qabiliyyətinin, eləcə də əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə istiqamətlənmiş hər hansı bir fəaliyyətdir. Bu fəaliyyət çərçivəsində yönəldilən vəsaitlər fərdin bilik və bacarıqlarının, təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi, sağlamlığının qorunması, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, həyat keyfiyyətinin yaxşılaşmasına xidmət etməlidir. Belə olan halda formalaşmış kapital onun sahibinin sosial-iqtisadi təminatlılıq səviyyəsinin yüksəlməsinə, bütövlükdə cəmiyyətin möhkəmlənməsinə təkan vermiş olur.

İnsan kapitalına yönəldilən investisiyaların istiqamətləri onun strukturu baxımından fərqləndirilir, lakin iki əsas istiqamət ümumi olaraq qalır: birincisi, təhsilə, ikincisi isə sağlamlığın qorunması və səhiyyənin inkişafına yönəldilən investisiyalardır. Bəzi tədqiqatçılar burada işçi qüvvəsinin yerdəyişməsi, mobilliyi, iş düzəlmə və digər çoxsaylı iqtisadi əhəmiyyətli informasiyanın axtarışı və onu əldə etmək məqsədləri üçün yönəldilən investisiyalar, uşaqların təlim-tərbiyəsi ilə bağlı xərclərə yönəldilən investisiyalar, elmin və intellektin, mədəniyyət və incəsənətin inkişafına yönəldilən investisiyaları da daxil edirlər.

Bu gün respublikamızda sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi məqsədilə qəbul edilən çoxsaylı dövlət proqramları, strategiyaların reallaşmasında, bu istiqamətdə genişmiqyaslı tədbirlərin həyata keçirilməsində, ümumilikdə ölkədə sosial siyasətin maliyyələşdirilməsində dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin rolu

daha çox hiss edilməkdədir. Respublikamızın müstəqilliyinin bərpasından keçən dövr ərzində dövlət büdcəsindən ayrılan sosial inkişaf məqsədli vəsaitlərin həcmi ilbəil artmaqdadır. Son illərdə də bu istiqamətdə davamlı artım meyilləri müşahidə edilir və ayrılan vəsaitlərin həcmi dövlət büdcəsi xərclərinin prioritetləri sırasına daxildir. 2000-2012-ci illərdə sosial-mədəni tədbirlərin maliyyələşdirilməsi məqsədilə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin həcmi təxminən 11 dəfə artmışdır.

Son 10 ildə respublikamızda səhiyyə sisteminin inkişafı məqsədilə ayrılan vəsaitlərin həcmi 11 dəfə artmışdır. Bu vəsaitlərin sosial-mədəni tədbirlərə ayrılan vəsaitlərin strukturunda payı isə 10,3%-dən 15%-ə yüksəlmişdir, lakin dövlət büdcəsi xərclərinə nisbətən bu rəqəm 5,4%-dən 3,5%-ə enmişdir. Səhiyyə xərclərinin strukturunda isə daha çox xəstəxanalar və səhiyyə sahəsinə aid edilən digər xidmətlərə ayrılan vəsaitlərin həcmi artırılmışdır ki, bu xərclərin də strukturunda dövlət proqramları yer almışdır.

Dövlət büdcəsində mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid edilməyən sahələrdə fəaliyyətin maliyyələşdirilməsi üçün ayrılan vəsaitlərin həcmi isə 11,7 dəfə artaraq, 2000-ci ildə 20,1 mln.manatdan 2012-ci ildə 240,8 mln.manata yüksəlmişdir. Bu vəsaitlərin sosial-mədəni tədbirlərə ayrılan vəsaitlərin strukturunda payı 5,7%-4,5% arasında dəyişmişdir, dövlət büdcəsi xərclərinə nisbətdə bu rəqəm 2,4%-dən 1,4%-ə enmişdir.

Bu gün respublikamızda sosial sferanın maliyyələşdirilməsində əsas subyekt kimi dövlət çıxış edir və büdcə vəsaitlərinin xüsusi çəkisi daha çox üstünlük təşkil edir. Bazar iqtisadi sistemi inkişaf etdikcə, cəmiyyətin sosial inkişafında özəl sektorun, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının, yerli özünüidarəetmə orqanlarının iştirakına zərurəti yaranır və bu da sosial siyasətin maliyyə təminatı kanallarının çoxalmasını şərtləndirir. Deməli, cəmiyyətin özünün bu prosesə hazırlanması, dövlətin bu istiqamətdə fəaliyyətinin gücləndirilməsi artıq zərurətə çevrilməkdədir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi zərfi 2010; 2013.
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2009; 2013.
3. Беккер Г. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории. Пер. с англ. М.: ГУ ВШЭ, 2003, 672 с.
4. Кендрик Дж. Совокупный капитал США и его формирование. М.: Прогресс, 1978, 275 с.
5. Макконел К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. Т 2. 1992. 400 с.
6. Цыренова А.А. Развитие человеческого капитала в условиях трансформации институциональной среды. – Улан-Удэ. Изд-во ВСГТУ, 2006, 88 с.
7. <http://www.sspf.gov.az/>
8. Korneyçuk B.V. «İnformasiya iqtisadiyyatı». Sankt-Peterburq.
9. Abbasov Ə.M., Bayramov Z.Z., Quliyev H.X. İqtisadi informasiyanın işlənməsinin kompüter texnologiyası. Bakı, 2002.
10. Əliquliyev R.M. - İqtisadi proseslərdə informasiya texnologiyaları. Bakı 2007.
11. Abbasov Ə., Əlizadə M., Seyidzadə E., Salmanova M. - İnformatika və kompüterləşmənin əsasları. Bakı 2006.
12. Bəybalayev Q. - Müasir telekommunikasiya sistemlərinin optik lifli rabitə xətləri. Bakı 2006.
13. Azərbaycanca səhiyyə, sosial təminat və ətraf mühit. (2011). Bakı, Azərbaycan
14. The new demografik regime / Population Challenges and Policy Responses/
15. United Nations. New York and Geneva, 2005. (*Yeni demografik rejim/ Əhali problemləri və siyasi cavablar/ BMT, Nyu-York və Cenevrə, 2005*).

16. Караев И.А. (1989) “Методы оценивания функций спроса и предложения в неравновесной экономики”. Москва, изд. ЦЭМИ, 24 стр. (*Qarayev İ.Ə.*)

17. Социальная политика. (2010) Под. общ.ред. Волгина Н.А. Москва, изд. “Экзамен”, 734 с. (*Sosial siyasət. (2010) N.A.Volqinin umumi redaktəsila. Moskva, “Ekzamen” nəşriyyatı, 734 səh.*).

РЕЗЮМЕ

Важную роль в экономической информации между различными типами информации. Отличительной чертой экономической информации, такие как группы людей, организаций, характеризует отношения между процессами управления. Экономическая информация производство, распределение, обмен и потребление материалов и услуг в процессе сопровождается благословения. Значительная часть этого происходит из-за общественного производства, которое рассматривается в качестве информации производства.

Средства для защиты благословения будущей столицы личности. Благословение субъективное понимание концепции справедливости в общепринятом толковании является субъективным и не может быть.

Будущее каждой страны зависит от ее сильной системы образования. Формирование человеческого капитала, развитие комплекса и многогранный процесс, BRI, внутренние качества личности знаний, умений и навыков по разработке etdirilməsi, совокупность качеств, связанных с преобразованием столицы. Развитие человеческого капитала в различных формах kapitalının компоненты, которые формируют путь для направления средств asılıdır значительно. Квалификация работника и умение инвестировать в человеческий капитал, а также повышения производительности труда məhsuldarlığının istiqamətlənmis никакой активности. По этой причине, магистерская диссертация на тему имеет большое значение.

Основные особенности магистерской диссертации, представленной в столицу учился в информационной экономике, укрепление конкурентных факторов, влияющих на информацию человека kapitaklının уроки и перспективы для развития человеческого капитала была изучена в условиях конкурентной экономики.

ABSTRACT

Information economy is the main type of the information, its distinction characteristics is that information economy connecting with menegement proses at human collectives and organizations. Information economy accompany production, distribution, trade and consumers. Its main party is about production information.

Capital is the way that ensuring flow of everything. Product is the subjective, for this regard capital is subjective too.

Future of every country is depending education system of that country. Formating, development of human capital is one diffucult proses and its work hard to transfer skils, knowledge to the human capital.

Development of human capital is depends to the financial flow from the country. For this regard content of the master thesis is very important.

At this master thesis main characterictics of the capital in the information economy studied, factors that influences to the improving competition human capital researched and development perspectives of the human capital in information economy analised.